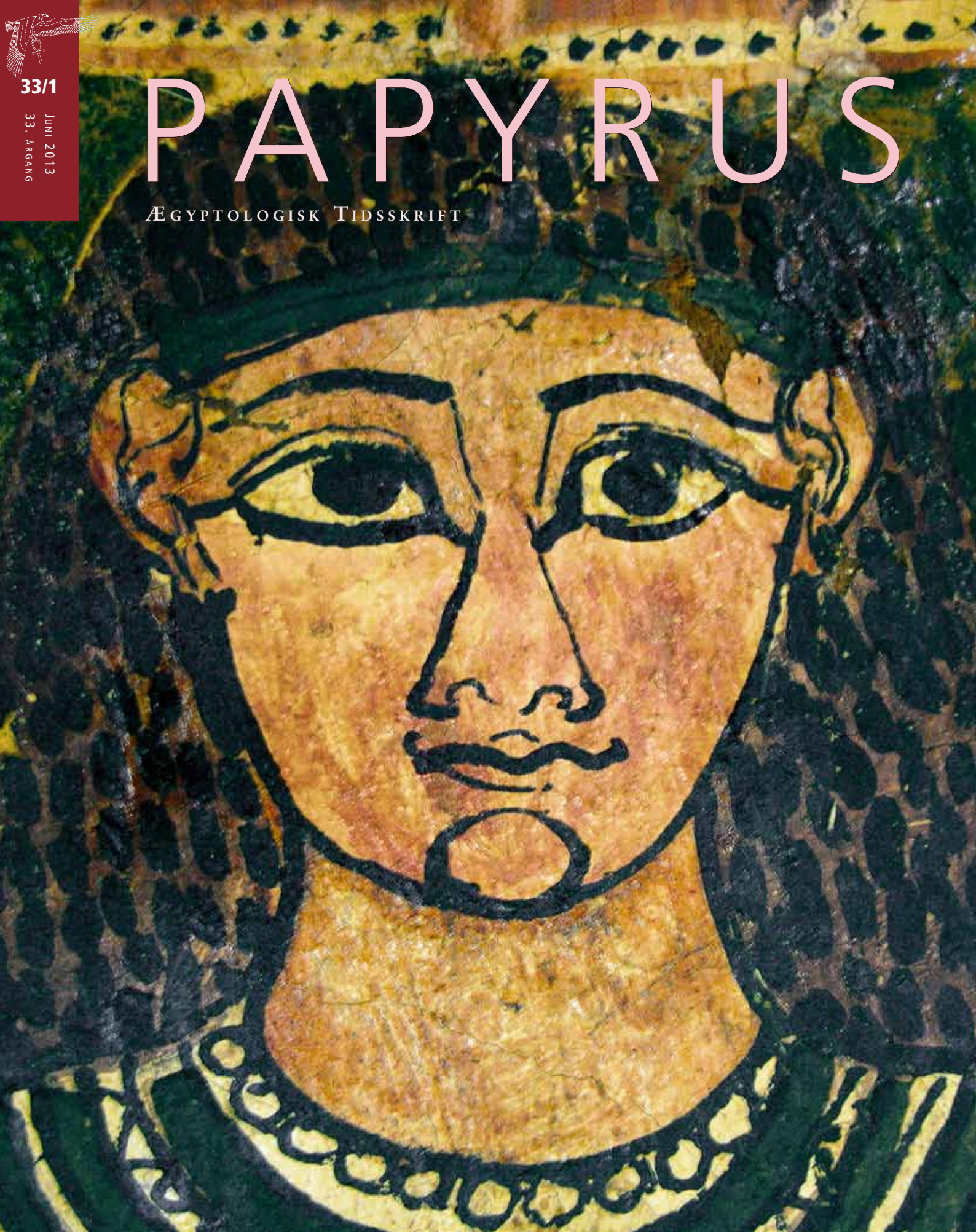

33/1

JUNI 2013
33. ÅRGÅNG

PAPYRUS

ÆGYPTOLOGISK TIDSSKRIFT

ENGLISH ABSTRACTS

The Archive of Horos

Thomas Christiansen

Less than a year ago the University of Copenhagen acquired the Archive of Horos, a soldier from Pathyris (Gebelein) of the 2nd and 1st centuries BC. The documents provide a fascinating glimpse of life in a settlement in Upper Egypt during the reign of Ptolemy X. The author presents an introduction and outlines the scope and potential of this unique collection of records.

Ain el-Labakha

Lise Manniche

Ain el-Labakha is a Roman settlement in North Kharga which contains a variety of remains: a fortress, two sacred buildings, remains of ancient wells and houses, and a significant number of burials, enough to paint a vivid picture of life in a remote location during the first centuries AD. In addition, it houses a sanctuary to a private individual by the name of Piyris who may (or may not) be identical to another person of a similar name known from the temple of Dendur on the Nile. The isolation of the location, protected only by its difficulty of access, will soon be threatened by the establishment of a road which makes for easier access from Kharga city.

Egypt in Cuba

Tine Bagh

Ancient Egypt thrives in the most remote of places, including Cuba, which boasts an official national collection, including some important pieces of sculpture, a private collection, and some spin-offs of egyptomania. Tine Bagh went there to investigate.

The Wife of Jesus

Rune Nyord

In 2012 professor Karen King of Harvard University drew the attention of the world to a fragment of papyrus with a Coptic text that allegedly mentions a wife of Jesus. This caused worldwide interest and some disbelief. Rune Nyord examines the evidence, the reading of the text, and discusses the authenticity of the document as far as it can be ascertained at the present moment.

Indhold

PAPYRUS 33. årgang nr. 1 2013

Falkefigur fundet i Piyris' helligdom, nu i museet i Kharga. Foto LM.

4

Horos-arkivet

Thomas Christiansen

10

Ain el-Labakha

Lise Manniche

28

Ægypten i Cuba

Tine Bagh

34

Var Jesus gift?

Rune Nyord

42

Boganmeldelse

44

Siden Sidst

Louise Alkjær

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, cand. mag.

Tine Bagh, cand. phil., ph.d., museumsinspektør, Ny Carlsberg Glyptotek

Thomas Christiansen, cand. mag.

Paul John Frandsen, fhv. lektor, mag.art.

Lise Manniche, fhv. lektor, mag. art., PhD

Rune Nyord, dr.phil., Lady Wallis Budge Fellow på Christ's College, Cambridge

Der er mange populærvideenskabelige tidsskrifter, der slet ikke benytter sig af fodnoter. Det er tungt, det er afskrækkende, det er overflødigt, det står med småt – det er vel de argumenter der foreligger mod at bruge fodnoter og kildehenvisninger. Men det er netop tilstedeværelsen af disse tilføjelser, der gør Papyrus til noget ganske særligt. Nogle læser dem, andre ignorerer dem, men det er ikke det, det drejer sig om. Hvis man skriver en artikel uden oplysninger om sine kilder, kan man påstå hvad som helst, og godtroende læsere vil sluge det råt. Men er der noter med, står man for alvor til regnskab for sine udtalelser. Man skal bevise, hvad det er for et fundament, man bygger sine udtalelser på, uanset om læserne følger dem op eller ej. Som redaktør er jeg glad for, at jeg aldrig har hørt en kommentar, der gik på, at vi har for mange noter. Jeg ved, at de undertiden fylder en del. Men de er nødvendige for at signalere kvaliteten og troværdigheden af de artikler, vi bringer. Og jeg er en lille smule stolt af, at vores læsere accepterer det, og jeg håber, at de tager disse nødvendige hjælpemidler som et tegn på, at jeg værdsætter deres intelligens.

Flere af artiklerne i dette nummer tager os tilbage til de første par århundreder før og efter Kristi fødsel, en spændende tid, der kan være lige så faraonisk som de traditionelle dynastier, men også innovativ og et lysende bevis på, at det gamle Ægypten fulgte med tiden og forstod at omstille sig til både grækernes og romernes overherredømme og de kristnes livsanskuelse – sikkert ikke med én røst, men der var dog en vis rummelighed og accept af skæbnens tilskikkelser. Et usædvanligt papyrusarkiv er endt i et dansk pengeskab, nærmere bestemt på Københavns Universitet i de nye bygninger, der netop som dette går i trykken burde stå klar til at modtage dem. De blev erhvervet ved en auktion i London, hvor universitetet, repræsenteret af Kim Ryholt, stod klar til at byde – og vandt. Thomas Christiansen fortæller her om, hvad arkivet rummer. Lejesoldaten Horos, der levede i det 2. – 1. årh. f.Kr., er en person, vi kommer til at høre mere om, efterhånden som hans mappe med “private papirer” bliver offentliggjort.

Under en DÆS-rejse i oktober 2012 gik turen bl.a. til en lokalitet ved navn Ain el-Labakha i Kharga-oasens nordlige del. Det var begrænset, hvad der forelå af oplysninger om stedet, inden vi tog afsted, og svært at forestille sig, hvad vi egentlig skulle se. Det viste sig at blive et fascinerende besøg i det ukendte, og noget, der fortjente en alvorlig opfølgning. Den foreligger på tryk her i Lise Manniches artikel. Miljøet omkring stedet er ganske følsomt, og i betragtning af, at en ny vej til stedet var ganske fremskreden med mulighed for mere intensiv turisme i almindelige biler, var det måske i sidste øjeblik, at vi fik set de skrøbelige vægge og dynger af potteskår. Her var der et ganske særligt samfund i de første århundreder e.Kr., hvor den ægyptiske tradition fortsatte i den romerske administrations rammer.

Nordpå, i det østlige Middelhav, stod der andre ting på dagsordenen. Kristendommen havde etableret sig, de skriftlige kilder var ved at danne deres egen tradition og egne mytologier. En af dem angik hovedpersonens eget levnedsløb. I efteråret 2012 annonceredes det bemærkelsesværdige fund af et tekstfragment, der tilsyneladende rummede en henvisning til en kvinde, der var Jesu hustru. Historien og evalueringen af kilden tages op af Rune Nyord, der pt arbejder i Cambridge og i efteråret præsenterede sagen ved en tale i Christ's College Chapel i Cambridge, den prestigefyldte institution, der har lagt rammer til så megen ægyptologisk forskning.

I en anden del af verden har Tine Bagh haft mulighed for at se, hvordan Ægypten er repræsenteret på Cuba. Ikke det første sted, man tænker på i vores forbindelse, men ikke desto mindre en samling, der har vundet indpas i en af de seriøse serier af publikationer, der omhandler samlinger af ægyptiske genstande. I *Papyrus* har vi tidligere haft artikler om ægyptologi på fjerne destinationer såsom Indien og Australien. Interessen for det gamle Ægypten kender ingen grænser.

LM

PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Afdelingen,
TORS,
Københavns Universitet Amager
Snorresgade 17-19
2300 København S

Hjemmeside
www.daes.dk

DÆS e-mail
mail@daes.dk

Papyrus e-mail
lise@manniche.org

Bestyrelse

Pia Adamsen (sekretær)
Louise Alkjær
Tine Bagh (formand)
Diana H. Barfod (kasserer)
Bo Dahl Hermansen
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Poul-Erik Bøge Henriksen
Ole Herslund
Mette Holst
Lise Manniche (Papyrusredaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion
Lise Manniche (ansv.)

Bo Dahl Hermansen
Elin Rand Nielsen
Anne Zeeberg

Grafisk medarbejder
Merete Allen Jensen

Tryk
P.E. Offset, Varde

Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg.
Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfat-
tere.

Indlæg modtages gerne. Bortset
fra det redaktionelle stof dækker
bladets indhold ikke nødvendig-
vis redaktionens holdninger, da
Papyrus også er åben for debat.

ISSN 0903-4714
Omslagsbillede

Forside: Detalje af mumiekarton-
nage tilhørende en ung kvinde
fra Ain el-Labakha. Foto LM.

Bagside: Nærbillede af sand-
stensformationer i Ain el-La-
bakha. Foto LM.

Horos-arkivet

Thomas
Christiansen

En unik samling bestående af 51 græske og demotiske papyri blev i sommeren 2012 sat til salg hos auktionshuset Sotheby's i London. De udgør nu en del af den omfattende Papyrus Carlsberg Samling, der befinder sig på Københavns Universitet. De nødvendige midler blev stillet til rådighed af Carlsbergfondet og Augustinus Fonden, der på den måde har sikret, at disse manuskripter for første gang i deres omtumlede historie opbevares på en offentligt tilgængelig institution.¹

Dokumenterne blev udgravet af skattejægere og dukkede i 1924 op på antikvitetsmarkedet i Luxor, hvor de blev købt af Elkan Nathan Adler (1861-1946), søn af den britiske overrabbiner. Han havde tidligere rejst i Ægypten og havde som en af de første fattet interesse for dokumenterne i *genizah*'en i Ben Ezra-synagogen i Cairo. Han købte under sine første besøg i landet i 1888 og 1895 ikke mindre end 25.000 fragmenter fra dette depot, som han tog med til England; men han blev i 1923 på grund af

en sag om underslæb tvunget til at sælge sit bibliotek og sin manuskriptsamling til jødiske teologiske læreanstalter i New York og Cincinnati. Han var rejst til i Luxor i håb om at erhverve aramæiske papyri fra den jødiske militærkoloni i Elephantine, men han slog til, da han af en lokal antikvitetshandler ved navn Mansur Mahmûd blev tilbudt en krukke fuld af ægyptiske og demotiske papyri fra Gebelein, der ligger på vestbredden af Nilen ca. 30 kilometer syd for Luxor [fig. 1].

Grunden til at disse papyri vakte hans interesse er, at han mente at den ægyptiske lejesoldat fra ptolemæertiden ved navn Horos, hvis besiddelser og familie dokumenterne omhandler, var påvirket af jødisk skik og lov, hvilket dog ikke har noget på sig. Han udgav teksterne i 1939 i samarbejde med blandt andre Francis Llewellyn Griffith, der bearbejdede de demotiske papyri. Manuskripterne blev efter Adlers død i 1946 erhvervet af en anden berømt samler, Martin Bodmer, og de blev derfor

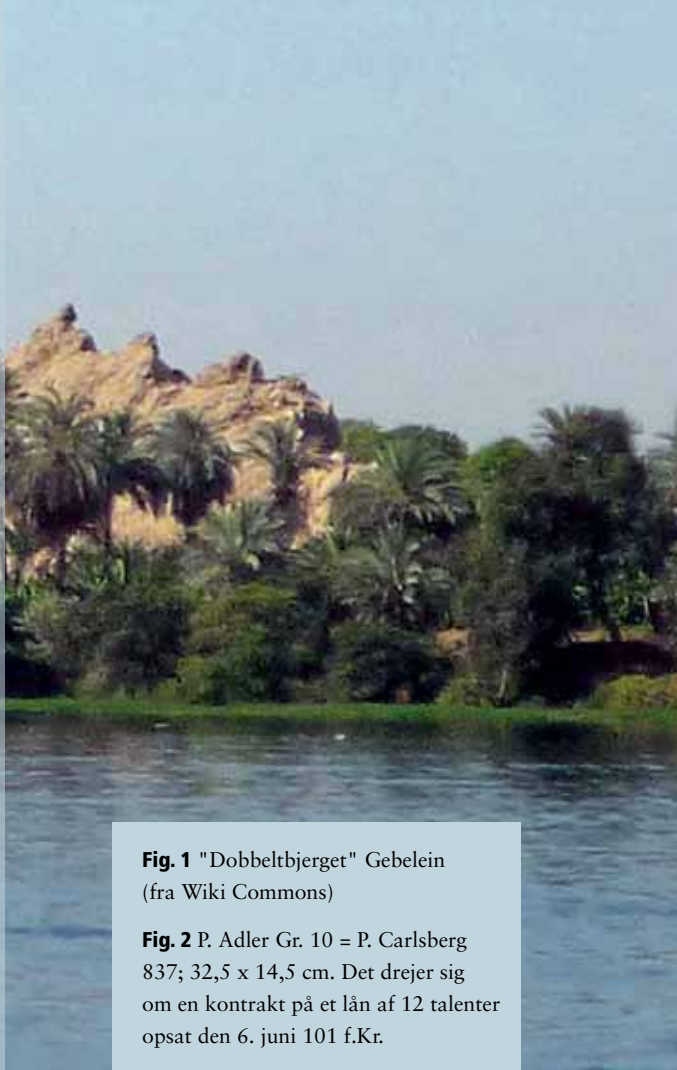
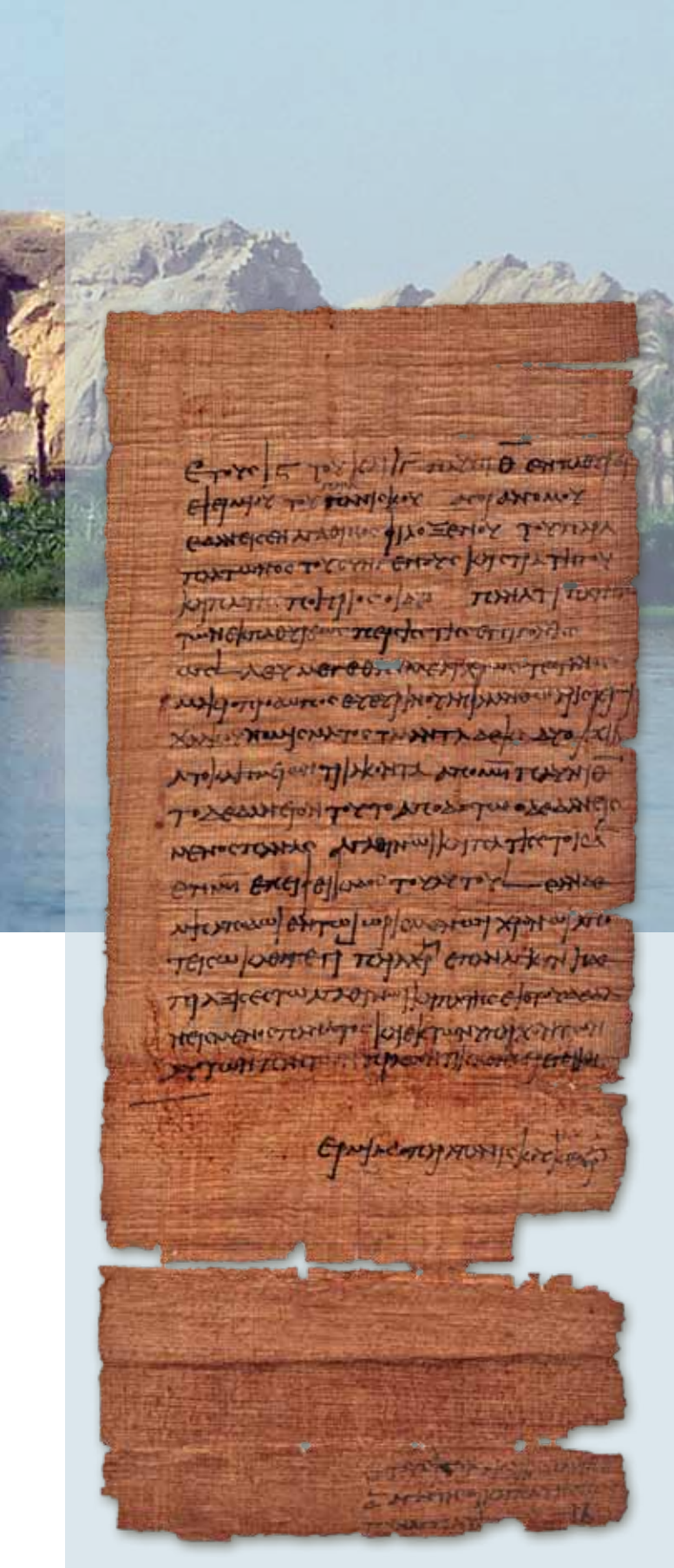

Fig. 1 "Dobbeltbjerget" Gebelein
(fra Wiki Commons)

Fig. 2 P. Adler Gr. 10 = P. Carlsberg
837; 32,5 x 14,5 cm. Det drejer sig
om en kontrakt på et lån af 12 talenter
opsat den 6. juni 101 f.Kr.

sendt fra London til Genève. I 1970 befandt de sig i New York, hvorefter de i 1989 blev købt af Martin Schøyen, der er bosat i Oslo, og som sidste år satte dem til salg til hos Sotheby's.

Arkivet

De 21 græske og 30 demotiske papyri stammer fra den førnævnte Horos' private arkiv, hvori han opbevarede sine egne og sin families vigtige papirer – skøder, ægteskabskontrakter [fig. 3], skattekvitteringer, låneaftaler osv. Det er et af de største privatarkiver, der er blevet fundet i Ægypten, og det kaster lys over de sociale forhold, som han levede under for c. 2200 år siden [fig. 2].

Horos og hans familie var bosat i en militærkoloni, der var blevet grundlagt i Gebelein af Ptolemaios VI c. 164 f.Kr. for at holde styr på den urolige thebanske nome, som kort tid forinden havde foranstaltet et nationalistisk oprør mod det makedonske kongehus under ledelse af de lokale poten-

Fig. 3 P. Adler 21 = P. Carlsberg 868; 39,5 x 15,5 cm. Ægteskabskontrakt, optegnet 1. august 92 f.Kr. Horos lader sin datter Senmenches gifte sig med sin nevø Panebchounis, altså et fætter-kusine ægteskab. Dette var en måde at sikre familiens besiddelser. Dokumentet indeholder en udførlig liste over de ejendele Senmenches bringer ind i ægteskabet; de beløber sig til en værdi på 1965 sølvstykker.

tater Haronnophris og Chaonnophris, der begge i længere perioder havde regeret over store dele af det sydlige Ægypten. Kolonien var tilknyttet et fort og et Hathor-tempel, der begge lå strategisk placeret på en klippe med udsyn over Nilen og det omkringliggende landskab. Der havde været militære installationer på dette højedrag i mindst to tusind år; i slutningen af det tredje årtusind lå her en militærkoloni med nubiske lejetropper [fig. 4]. Templet gav kolonien sit navn, Pathyris, der betyder “stedet for Hathors tempel”. Pathyris var en forlægning af en større militærkoloni, der lå i Krokodilopolis syd for Memfis, hvor et kontingent af græske lejesoldater var udstationeret.

Horos bliver i en græsk kontrakt fra den 28. maj 108 f.Kr., der omhandler et køb af en mindre lod landbrugsjord i Krokodilopolis, beskrevet på følgende måde: “[Købt af Horos, søn af Nechoutes, perser] af reserven (*epigonen*), 36 år gammel, af middel højde, honningfarvet, krøllet hår, skaldet på issen, hul i venstre øre, for seks talenter kobber.”²

Han er ifølge dette dokument født 144 f.Kr., men hverken han eller de tempelskrivere, der optegnede hans transaktioner, kan have kendt hans nøjagtige fødselsår, da han i senere kontrakter fra 101 f.Kr. og 99 f.Kr. anslås til at være 50 år gammel, hvilket vil sige at han skulle være født i henh. 151/149 f.Kr. De første udgivere af manuskripterne antog meget naturligt, at betegnelsen “perser” betegnede Horos’ herkomst, men det er siden blevet klart, at begrebet er en stillingsbetegnelse, der bedst kan gengives som “lejesoldat”, og ikke er en etnisk markør. At dette erhverv var blevet synonymt med “perser” finder sin forklaring i de mange persiske soldater, der overgik til græsk tjeneste efter Alexander den Stores indtog i Babylon. At Horos var “perser af reserven” betyder, at han, da kontrakten blev oprettet, ikke var i aktiv militærtjeneste.

Horos havde fem brødre, der ligesom han tjente som persere. Han fik med sin hustru Tachois selv to døtre, der senere blev gift med deres fætre, og en søn. Fætter-kusine ægteskaber var udbredte i Ægypten og

Fig. 4 Stele nu i Boston med nubisk handelsmand fra 1. Mellemtid (fra I. Shaw (red.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford 2000, s. 128-9).

udtrykker en almindelig kulturel praksis, der havde til formål at sikre, at betydelige værdier og besiddelser på denne måde blev i familien.

Horos var en ganske velstående mand, der havde et hus i Pathyris' nordlige kvarter, hvori hans arkiv formentlig blev opbevaret. Han og familien ejede derudover adskillige byggegrunde, landbrugsjorder (korn og vin), palmelunde og dueslag. Hans mange dueslag har ledt de fleste kommentatorer af papirerne til den naturlige konklusion, at han var særlig glad for denne spise, men duehold har derudover formentlig også tjent et formål i landbruget. Det gjorde det i hvert fald, da Frederik Ludvig Norden var på disse kanter i 1738 under sin rejse til Ægypten og Nubien:

Skønt byens (Eschmend ell Arrab) huse er af en lige så dårlig konstruktion som dem, man finder langs hele strækningen fra Kairo hertil, adskiller de sig dog fra de øvrige ved, at de alle øverst har et dueslag, der på lang afstand får dem til at se kønne ud. Fra

Eschmend ell Arrab til den første katarakt er husene bygget på denne måde, og der er nogle steder tilmed en lov, som forbyder en mand at gifte sig eller stifte bo, medmindre han er i besiddelse af et sådant dueslag. Årsagen hertil er, at skarnet fra fuglene er det eneste man har til at gøde jorden med, for man opbevarer omhyggeligt møget fra de øvrige dyr for at brænde det, og den sod, man udvinder heraf, bliver anvendt i fremstillingen af ammoniaksalt.³

Ud over indkomsten fra deres besiddelser tjente Horos og familien, når de ikke var i aktiv militærtjeneste, til deres opretholdelse ved at passe templets hellige kvæg og agere lånehajer. Horos lånte mestendels hvede og byg ud mod renter, men også vin, penge og sågar jern. Horos var derudover involveret i to retssager, hvor han i den ene blev beskyldt for ikke at have tilbagebetalt et lån og i den anden at have stjålet tre køer. I begge tilfælde svor han en ed i templet på, at han ikke havde gjort det og blev dermed frikendt.

Fig. 5 Fotografi i Turin taget under Ernesto Schiaparelli's udgravning af Pathyris i 1910 (fra Roveri m.fl., s. 12 fig. 2).

I 103-101 f.Kr. blev Horos under Ptolemaios X rekrutteret til et felttog, der bragte ham helt til Syrien. Han var i aktiv tjeneste igen i 96-95 f.Kr. og deltog i et militært fremstød nær Diospolis Mikra (også kendt som Diospolis Parva), hvor han udmærkede sig i sådan grad, at han modtog et guld-diadem og en *chiton* (klædning) fra kongen. Derefter trak han sig tilbage fra militæret og tilbragte sine sidste leveår som landmand og hyrde. Det seneste dokument i arkivet, der omhandler et lån af hvede, er dateret til den 15. april 89 f.Kr., hvorefter vi ikke kender mere til Horos og hans videre skæbne.

Byen Pathyris

De 51 manuskripter, der udgør Horos-arkivet, er langt fra de eneste papyri, der hidrører fra Pathyris, men de har en særlig betydning for studiet af denne militærkoloni, da det er det eneste arkiv, der ikke blev splittet op og solgt i brudstykker. I dag kender vi til ca. 1000 manuskripter spredt mellem 42 sam-

linger, hvorom vi sikkerhed ved, at de stammer fra Pathyris; langt størstedelen af dette materiale kommer fra private og offentlige arkiver.

I et af de officielle arkiver blev opbevaret en række breve sendt i år 88 f.Kr. til befæstningen i Pathyris fra den øverstkommanderende over de væbnede styrker i syden, Platon, *strategos* over det thebanske nome. Platon skriver for at opmuntre byens indbyggere, der er truet med belejring af en oprørshær, der har rejst sig i kølvandet på, at Ptolemaios IX har generobret magten fra sin bror Ptolemaios X, og han lover at sende dem militær støtte.

Dette er de sidste daterede dokumenter vi har fra Pathyris, og byen må formodes at være blevet indtaget kort tid efter, da alle arkiver ophører omkring dette tidspunkt, og da en mængde vigtige dokumenter blev efterladt, blandt andet skøder på fast ejendom. Ødelæggelsen er så omfattende, at byen forlades for bestandigt, og med tiden rives templet ned, således at de kostbare byggesten kan anvendes andetsteds.

De første udgravninger af den ptolemæiske militærkoloni i Pathyris fandt sted i 1891. Herefter skete det uundgåelige. Straks efter at den lokale befolkning var blevet opmærksom på, at her var antikviteter, begyndte en større, systematisk plyndring af området, og fra 1891 dukkede en strøm af papyri op på antikvitetmarkedet. Archibald Sayce beskriver situationen, som den tog sig ud, da han var i Ægypten i 1896:

*Fellahin'*erne er i færd med hurtigt at ødelægge de få rester, der er tilbage af templet i Gebelein, under påskud af at grave efter *sebakh* (gødningsjord) og ved at udgrave græske papyri og demotiske ostraka, som bliver købt af forhandlere i Theben og andre steder. Da den såkaldte "vogter" af antikviteterne er den største røver af dem alle, vil der snart ikke være noget tilbage af alle de interessante monumenter, der eksisterede i Gebelein for bare få år siden.⁴

Denne aktivitet blev afbrudt af lejlighedsvis, regulære udgravninger [fig. 5], men på et punkt var arkæologerne ikke meget bedre end de lokale skattejægere, da der aldrig er udkommet en eneste udgravningsrapport, og vi derfor stort set intet ved om, hvordan byen så ud, ud over det som de mange papyri beretter. Fortet og det tilknyttede tempel er i dag fuldstændig tilintetgjort, da der blev anvendt dynamit til at grundlægge den moderne by, og det eneste, der kan ses på toppen af Pathyris-klippen, er et islamisk gravmæle for den lokale Sheikh Musa.

Perspektiver

Denne korte orientering om de nyerehvervede papyri, som vi kun lige er begyndt at studere, giver forhåbentlig et indtryk af det potentiale, som de rummer for ægyptologien. Den første opgave, som venter os, er et større konserveringsarbejde, der allerede er påbegyndt, da manuskripterne grundet dårlig opbevaring og ukyndig behandling har lidt en del skade. Det næste bliver at producere en ny udgave af teksterne, da førsteudgaven af dem ikke længere er tidssvarende og kan forbedres på adskillige punkter. Endelig er det intentionen at foretage et større, social-historisk studie af det samlede materiale fra Pathyris på Københavns Universitet og derved tegne et levende billede af livet og dagligdagen i denne ægyptiske militærkoloni for c. 2200 år siden.

Litteratur

Elkan L. Adler, John G. Tait, Fritz M. Heichelheim og Francis L. Griffith, *The Adler Papyri*, London 1939.

Anna Maria Donadoni Roveri, Elvira D'Amicone og Enrichetta Leospo, *Gebelein. Il villaggio e la necropoli*, Turin 1994.

Ursula Kaplony-Heckel, *Land und Leute am Nil nach demotischen Inschriften, Papyri und Ostraca* (ÄA 71), Wiesbaden 2009.

Katelijan Vandorpe og Sofie Waebens, *Reconstructing Pathyris' Archives. A Multicultural Community in Hellenistic Egypt* (Collectanea Hellenistica III), Bruxelles 2009.

Noter

- 1 Det var intentionen, som nævnt i sidste nummer af Papyrus, at denne artikel skulle have været skrevet i samarbejde med Kim Ryholt, hvilket desværre ikke kunne realiseres grundet hans mange forpligtelser. Denne forfatter har dog nydt godt af hans store viden, som han velvilligt har delt ud af.
- 2 P. Adler Gr. 5 = P. Carlsberg 832, lin. 9-10.
- 3 Frederik L. Norden, *Rejse i Egypten og Nubien II* (overs. Kim Witthof), København 2010, s. 337.
- 4 Arthur L. Frothingham Jr., 'Archaeological News', *American Journal of Archaeology*, vol. 11/3, 1896. s. 379.

Ain el-Labakha

Skilt 1

Størstedelen af de romerske byggerier i Ægypten er ikke særlig romerske. Nogle af de mest markante templer, der står i dag, er bygget eller udbygget på befaling af romerske kejsere (Esna, Kom Ombo, Philæ, Dendara, Kalabsha for blot at nævne de mest kendte), men de ser ganske ægyptiske ud. Et rigt illustreret trebindsværk af Günter Hölbl fra 2000-2005 giver et detaljeret indblik i de mange byggeprojekter, romerne havde gang i både i Nildalen, i ørkenne og i Nubien fra Augustus' indlemmelse af landet i Romerriget i 30 f.Kr. og de følgende 500 år.¹ Derudover anlagde de et 2500 km langt vej-system bestående af både veje og karavanestier, åbnede stenbrud med bosættelser og etablerede kaserner, ja hele byer, rundt omkring i landet.

Hovedformålet var at udøve kontrol over provinsen, både på kortere og på længere sigt, dels for at sikre uhindret adgang til landets ressourcer, både i form af korn, sten og mineraler, dels for at stå sig godt med de ægyptiske guder. Templerne er håndgribelige tegn på det sidste. Til at håndhæve det

første byggede de forter på strategiske steder langs deres veje og ørkenruter. Sådan benævnes de oftest i litteraturen. De var dog ikke alle primært beregnet til militære forsvarsaktioner mod angribende nomadestammer (som det blev aktuelt i midten af det 3. årh. e.Kr.), men til overvågning og administration.² Hvor der i forvejen lå templer på en klippe top, som f.eks. i Douch, Kasr el-Ghuweita og Nadura i Kharga-oasen, blev de romerske forter bygget rundt om dem, og den omkringliggende bebyggelse blev udvidet. I byen Hibis kunne der være udstationeret mellem 500 og 1000 mand ad gangen.

To af de kasteller, der er specielt velbevarede, Umm el-Dabadib og Ain el-Labakha [fig. 1], ligger 23 km fra hinanden for foden af et klippeplateau, der afgrænser hele Kharga-oasen mod nord ved det spor, Darb Ain Amur, der fører videre mod Dakhla-oasen. De er kun tilgængelige med firhjulstrækker (i efteråret 2012 var der dog ved at blive anlagt en vej mellem Kharga og Ain el-Labakha, 30 km fra Kharga by). De blev naturligvis bygget, hvor der

Fig. 1 Overblik over området. I klipperne t.h. ligger syv klippegrave. Under udgravningerne i 1991 blev der fundet enkelte rester af gravudstyr. Foto LM.

Fig. 2 Den åbne kilde i Ain el-Labakha. Foto Pia Adamsen.

kunne skabes adgang til vand, og en underjordisk vandleddning blev anlagt langs hele strækningen.³ Umm el-Dabadib er i dag tørt og isoleret, men uhyre smukt beliggende.⁴ I Ain el-Labakha (“*la-bakha*-kilden”)⁵ er der derimod en åben romersk kilde [fig. 2]. En del af den gamle vandleddning er blevet ryddet for sand og genudgravet af en lokal beboer på eget initiativ, hvilket har fået ørkenen til at blomstre op igen omkring den med palmetræer og en lille nyttehave.⁶ Landskabet i omegnen er bjergrigt og fyldt med spektakulære sand- og klippeformationer. Ikke langt fra kilden står rester af et tempel, og omkring 2½ km længere mod syd knejser det romerske fort. Imellem de to landemærker ligger de mindre synlige ruiner af den romerske by, endnu et tempel og, i klipperne, rester af gravanlæg [skilt 1]. Vest for byen er der for nylig fundet spor af en gammel alun-mine(?) og et sandstensbrud med romersk bebyggelse omkring.⁷ Hele området dækker omkring 63 hektar. Det var dog ikke romerne, der opdagede denne idylliske plet på landkortet, for

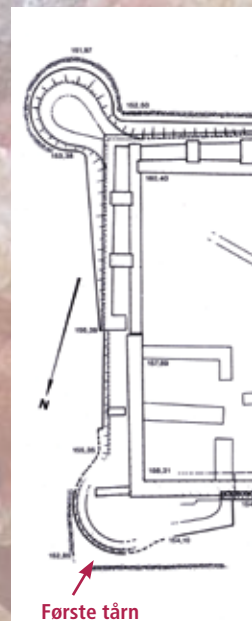

Fig. 3

Fortet med omkringliggende huse set fra nord. Foto LM.

Fig. 4 plan over fortet (fra BIFAO 99, fig. 18).

Fig. 5 Nordtemplet set fra øst. Foto LM.

der er spor af beboere på stedet allerede i ptolemæisk tid, og i en endnu fjernere fortid, i det 4. årtusind f.Kr. (Nagada I og II) færdedes der folk, der efterlod ristninger i klipperne over en af gravpladserne.⁸

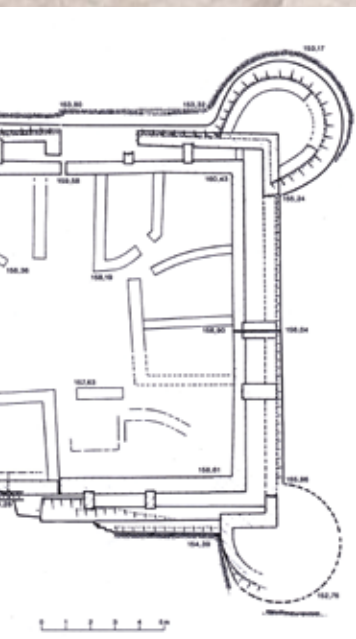
Udforskningshistorie

De tidlige rejsende i Ægypten har ikke efterladt nogen beskrivelser af Ain el-Labakha, selv om i hvert fald to af de ellers skrivende pionerer må være kommet forbi. Det gælder skotten Archibald Edmonstone, der rejste i området i 1819 og Bernadini Drovetti, kendt som den tids emsige franske generalkonsul og antikvitetsamler i Theben, som cirkulerede i 1820. Det er i en geologisk rapport fra 1900, at stedet først omtales i litteraturen. I 1990 begynder det franske institut i Cairo (IFAO) at interessere sig for det.⁹ I årene 1991-1994 udgraver den ægyptiske antikvitetsstjeneste (EAO) den største gravplads, Piyris-monumentet og nord- og sydtemplet,¹⁰ og i 1994-1998 studeres fundene fra

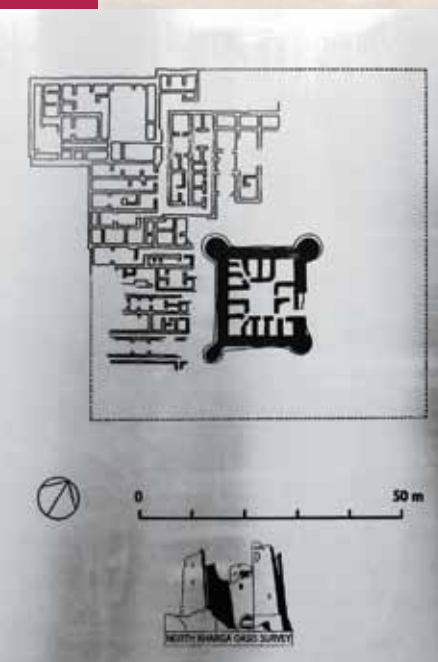
gravpladsen i samarbejde med IFAO (Françoise Dunand m.fl.) under navnet "Alpha Necropolis", fulgt af en kort, opsamlende ekspedition i 2003.¹¹ I 2001-2007 var det amerikanske universitet i Cairo (AUC) aktivt med North Kharga Oasis Survey (NKOS) (Salima Ikram og Corinna Rossi), bl.a. med en vigtig GPS-kortlægning af hele området.¹²

Fortet og byen

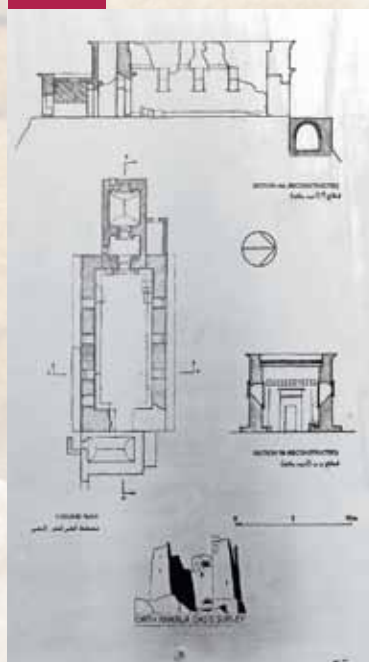
[skilt 2] Som de andre forter i det nordlige Kharga bestod det i Ain el-Labakha (nr. 4 på skilt 1) i sin første byggefase af et tårn og var ikke et egentligt kastel med plads til en garnison, snarere en udkigspost ved karavaneruten **[fig. 3]**. Forterne ligger i områder med adgang til vand, og i Ain el-Labakha udgjorde det et fungerende samfund med et større opdyrket areal omkring. Skakten ned til denne vandleddning er nu fyldt op, men nogle palmetræer kan nå derned med rødderne og trives trods deres vilde og uoplejede stand. Fortet blev opmålt og tegnet af franskmændene **[fig. 4]**.¹³ Det er formodentlig,

Skilt 2

Skilt 3

sammen med de omkringliggende boliger, bygget som det sidste i byen i slutningen af det 3. årh. e.Kr.

Det var her ved fortet, at karavanevejen mod Umm el-Dabadib og videre mod Dakhla udgik/sluttede, og det har derfor været mere end blot en gennemgangspost for dyr og mennesker.

Husene er anlagt op imod fortets mure. Nok stod tilbage til at tegne en plan over området, men op af sandet stikker nu kun nogle mursektioner og palmetter.

Templerne

Romerne byggede to templer i byen. På et højdedrag i oasens nordlige udkant står resterne af det nordlige tempel (nr. 1 på skilt 1) [skilt 3] [fig. 5].¹⁴ Det måler 27 x 9 m med en øst-vestakse og indgang fra øst ad et lerstenspodium. Det består af tre rum, hvoraf det første er en hal, der engang havde træloft og opmurede bænke langs siderne. En dør med hulkel og rundstav og bevinget solskive fører ind til et forrum, hvorfra en lignende dør fører til sanktuaret.

I bagvæggen sidder en kultniche, der kunne lukkes med låger. Der er ingen indskrifter at se, men i 1990'erne dukkede der et kalkstensfragment op med navnet Amon og del af en kejsertitulatur. Det fortæller os, at farao var kultisk til stede i dette fjernt beliggende tempel, og at en af de tilbedte guder var Amon (jf. nedenfor). De præster, der har varetaget kulten her, har hældt større mængder af olie/harpiks ud over gulvet og den nederste del af væggene – et fænomen, der også kan observeres andre steder.

Sydtemplet (nr. 3 på skilt 1) og [skilt 4] nede ved de førnævnte palmer er voldsomt ødelagt og nu mest dækket af sand – en god ting, for de stukbeklædte vægge, der stikker op, er overordentlig skrøbelige. Også det er orienteret øst-vest. Siderum flankerer et rektangulært midterrum, hvor der langs siderne kan ses hvidpudsede mastaba'er ligesom i nordtemplet.¹⁵ Ovne, forrådskar og andet ligger på overfladen. Det absolut mest interessante her er dog fundet af hundrede demotiske ostraka og et enkelt på græsk, en møntskat og bronzefigurer af Osiris. De mange tekster er endnu ikke udgivet.¹⁶

Skilt 4

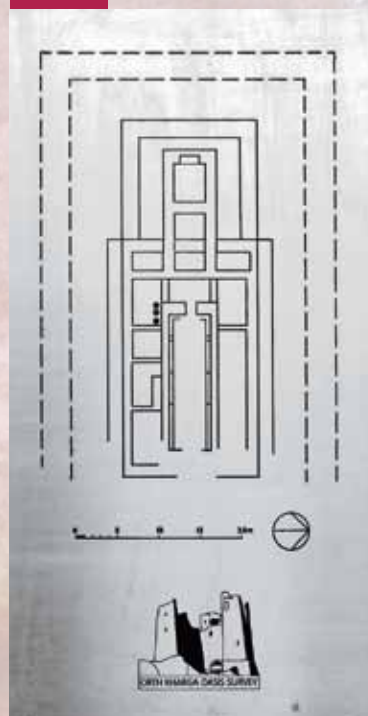

Fig. 6 Mumier lagt på plads i deres gravhælv. Foto Stéphane Compoint.

Gravskik og dødetro

Et par hundrede meter vest for fortet ligger der i klipperne en gravplads, hvor en større del af byens indbyggere i det 1. – 2. årh. e.Kr. lod sig begrave (nr. 5 på skilt 1). Den havde ikke undgået gravrøernes opmærksomhed, men det tiloversblevne gravudstyr fortæller både om, hvad de omgav sig med, mens de levede, og hvilke forhåbninger, de havde om tilværelsen derefter. Deres jordiske rester giver et indblik i de lidelser, der plagede dem, inden de blev udfriet af døden. I 1992-1994 blev stedet udgravet af den ægyptiske antikvitetsjeneste, som i de følgende tre år fik assistance af specialister fra det franske arkæologiske institut i Cairo (IFAO), der i forvejen havde erfaring med undersøgelse af mumiemateriale fra Douch 150 km mod syd. Det kom der interessante resultater ud af.¹⁷

53 grave blev frilagt [fig. 6]. De fleste lå på række ganske tæt sammen, på en ikke helt lige linje nord-syd på forskellige niveauer og nogenlunde orienteret øst-vest. En skakt førte ind til et groft udhugget hvælv på 1 – 1,20 meter i højden. Dækstenene var med to undtagelser forsvundet. Ingen af mumierne lå i trækister, men de kan have været en del af rovet. Mange mumier så dog ud til blot at være stedt til hvile i mumiebind af forskellig kvalitet og kunsthæder. I 20 af gravene havde mumierne masker af stukkbeklædt stof. Seks af dem var dækket med bladguld. En mumie af en 7-årig dreng havde forgyldt ansigt og forgyldte læderoblater lagt på øjnene. Resterne af et forgyldt kobberbånd lå om hans hoved (se fig. 15).

Gravpladsen afspejler som helhed tydelige sociale forskelle. Flere mumier var ganske dækket af kartonnage med detaljeret, bemalet udsmykning. En af dem tilhørte en kvinde, der på selve masken frem-

Fig. 7
Mumie-
maske af
kvinde, nu
i museet
i Kharga.
Foto LM.

Fig. 8
Falkefigur
på kvindens
maske.
Foto LM.

Fig. 9
Kvindens
mumiekar-
tonnage.
Mumien
inden i var
forsvundet
(fra Ibrahim,
Dunand og
Heim m.fl.,
fig. 262)

står som en moden dame med fyldige ansigtstræk, bemalet blomsterdiadem og en lille blomsterkrone af modelleret stuk [fig. 7]. Typen kendes fra mange romerske mumier, f.eks. de berømte “gyldne mumier” i Bahariya-oasen. Hendes isse beskyttes af et billede af en falk med udbredte vinger, solskive på hovedet og et scepter i hver klo [fig. 8]. Udsmykningen på kropsdelen er dog endnu mere interessant. Fra brystet og ned er der malet et billede af hende som Osiris, dog uden skæg og med en kvindeparyk i stedet for krone [forsiden og fig. 9]. Hun holder Osiris’ sceptre i hænderne, og et bemalet perlenet ligger over hendes krop. Det erindrings om det paradoks der

Fig. 10 Mandens mumiekartonnage, nu i museet i Kharga. Både masken og mumien var forsvundet. Foto Pia Adamsen.

Fig. 11 Kvindekartonnagens fodstykke med to såler indrammet af en tempelport. Foto LM.

Fig. 12 ba-fugl. De andre ba-fugle i graven har solskive og vinger. Foto LM.

Fig. 13 Anubis, 15 cm høj. Foto Pia Adamsen.

ligger i, at en kvinde rent faktisk skal forvandle sig til en mand i sin søgen efter genfødsel.¹⁸ To grædekoner knæler på lotusblomster, genfødselsens symbol, i en sørgende attitude. Det ægyptiske formsprog er bevaret i billederne, men hieroglyfferne, sproget og dermed den egentlige, ægyptiske identitet synes tabt. På fødderne har hun ikke sandaler, men tøfler med frynser om anklen.

I samme grav blev der fundet en mumiekartonnage til en mandlig mumie, uden tvivl en slægtning, måske hendes ægtefælle. Ansigtmasken mangler. Også han er afbildet som Osiris på den nederste del med både skæg, krone, hvid klædning, og tre sceptre i hænderne [fig. 10]. De store sandaler er ikke just en del af Osiris' traditionelle ikonografi. Ved hans ansigt er anbragt to *udjat*-øjne på papyrusplanter. På siden af kartonnagen sidder der oven på en "paladsfacade" en stribe dæmoner med knive på knæene og nogle grupper af *heker*-tegnet. Både den

mandlige og den kvindelige mumie har de karakteristiske fodsåler på ståfladen [fig. 11]. I nogle tilfælde synes sådanne at være skåret ud af ældre, dvs. ptolemæiske, børnekartonnager for at blive genbugt af voksne romere.¹⁹ De to kartonnager kan dateres til første halvdel af 1. årh. e.Kr.

Et andet koncept, der har overlevet fra fortiden, er forestillingen om, at sjælen skiller sig fra kroppen – med det udtrykkelige formål at komme tilbage til den igen. Ægypterne afbildede den som en fugl med menneskehoved. Syv sådanne figurer af stukbelagt, bemalet træ dukkede frem fra gravene [fig. 12]. Anubis var også fulgt med, hvilket ikke kan forbavse, når man erindrer ham klædt ud som romersk legionær i katakomberne i Alexandria. En statuette af ham blev fundet i en af gravene [fig. 13].

Gravudstyret bestod i øvrigt af almindelig husholdningskeramik, der kan have tjent flere formål, suppleret med en del glas af fornem udførelse, der

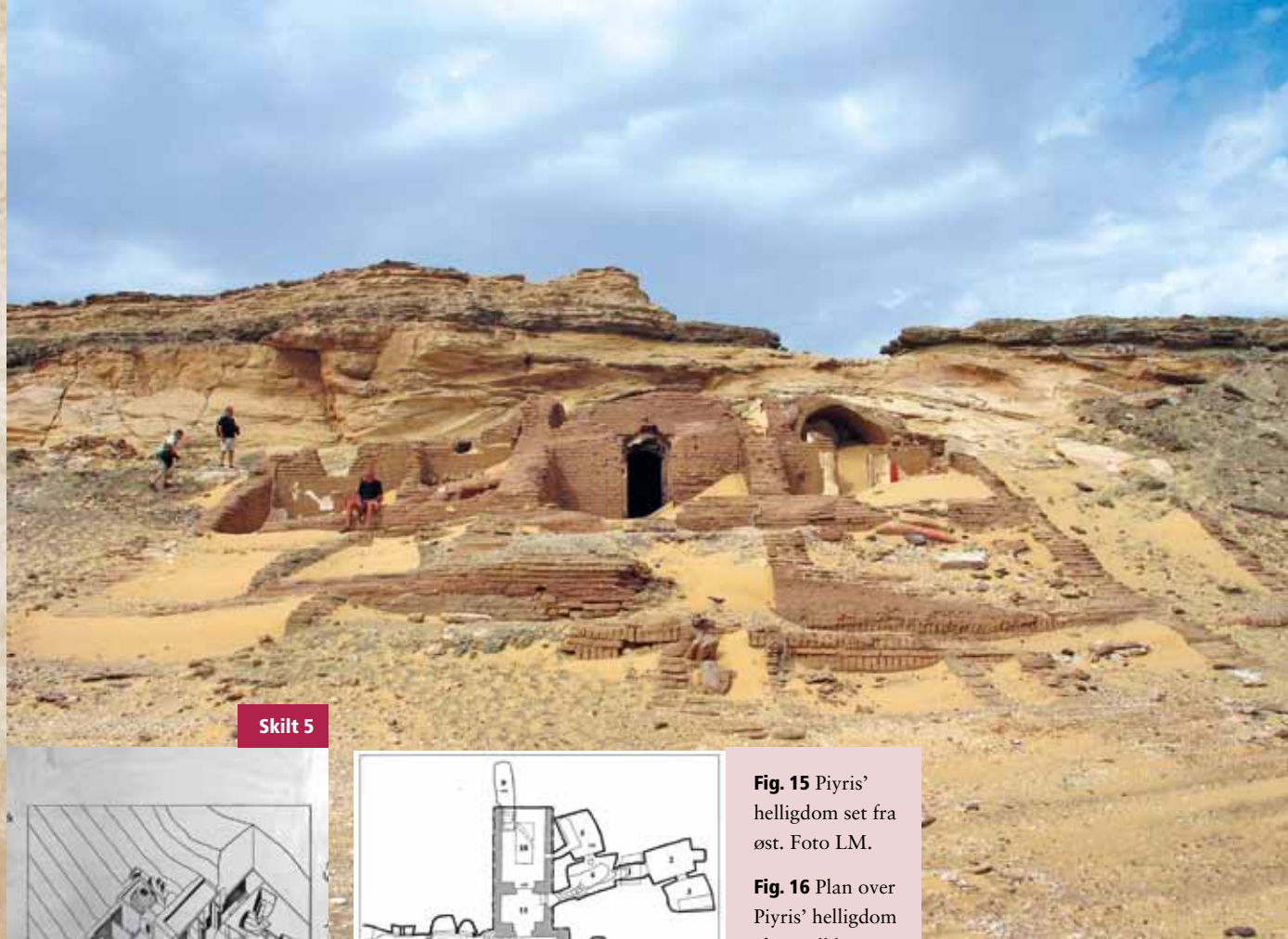
Fig. 14

Mumier af drengen med guldblatterne og af en pige på 10-12 år. Foto Stéphane Compoint.

næppe kan være blevet fremstillet lokalt, bl.a. en perfekt karaffel med en udvendig glassnor snoet omkring, ikke ulig den type, man kan købe i bazarer i dag. Kvinder og børn bar smykker af bronze og glaspasta, karneol og sølv af et design, som også ses på de kendte Fayum-portrætter.²⁰ Dette hjælper med til at datere gravene til et sted mellem begyndelsen af det 1. og midten af det 2. årh. e.Kr., men smykkerne kan naturligvis have været i brug længe efter, at de blev lavet. En 13-årig pige bar voksen-smykker: to halskæder snoet tre gange om halsen og fem alt for store fingerringe, og en 4-årig pige uden huller i ørene havde øreringe med, lagt ved ansigtet. Det er ikke kostbare smykker, måske lige bortset fra nogle armringer og halvmåneformede vedhæng af sølv. En enkelt halskæde havde fajancevedhæng af form som Bes. Mange af ringene var prydet med et forsænket billede, der kunne tyde på, at de var blevet brugt som segl på dokumenter.

Beboerne i Ain el-Labakha

Franske arkæologer er gode til at melde ud om deres resultater af undersøgelser af mumier fundet under udgravninger af gravpladser, og som i nekropolen i Douch er det også tilfældet her.²¹ De fortæller os bedre end noget andet om, hvem det er der har levet på stedet for 2000 år siden. Ud af omkring 500 individer blev 64 mumier og 3 kranier udvalgt til røntgenfotografering, og yderligere 20 løse kranier samt større knogler blev inddraget i opmålinger [fig. 14]. Det drejer sig om en "middelhavstype" med en vis spredning af karakteristika alt efter social status. Bedømt efter længden af fundne underbensknogler var mænd 155-165 høje og kvinder 140-155 cm. De har dermed været middelhøje, lidt højere end andre opmålt i Kharga. 32 kranier var af en langagtig, smal type, med middelstore til store næsebor. Deres hår var bølget, men ikke kruset (jf.

Skilt 5

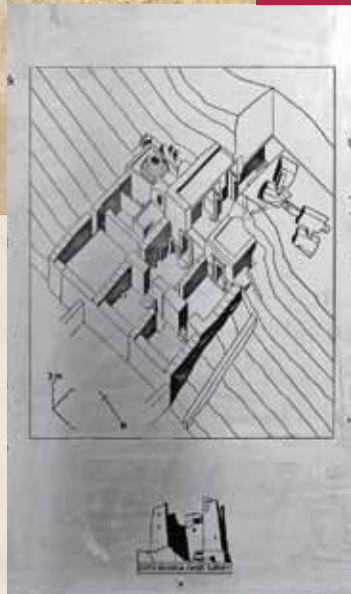

Fig. 15 Piyris' helligdom set fra øst. Foto LM.

Fig. 16 Plan over Piyris' helligdom (fra Hölbl III, fig. 63).

forsiden). Fund af kamme og kohl-pinde viser, at kvinderne i byen har plejet deres ydre. Den alun, der formodentlig blev brudt i byens omegn, kan også have fundet anvendelse i deres toilette.

Gennemsnitslevealderen var 32 år, men dette tal inkluderer dog en del børn, og både en mand og en kvinde blev bedømt til at være 70 år gamle. Den generelle helbredstilstand var udmærket, men der var dog lidelser, der gik igen: slidgigt og bilharziose (14 personer) samt tuberkulose, som hele 10% af

mumierne havde døjet med. Udover knogletuberkulose blev der hos syv personer fundet lungetuberkulose. Tre af dem lå i samme grav – sygdommen er ganske smitsom. En 12-årig dreng var død af kraniebrud og andre kvæstelser, der typisk ville ses efter et fald fra stor højde. En 5-årig dreng havde også kraniebrud. En 60-årig mand havde slidgigt i slem grad. En pige på 12 havde en svulst på synsnerven, og hos en dreng på 8 fandtes en svulst i hypofysen. Et 5-årigt barn havde vand i hovedet. Hos 17 fortrinsvis lidt ældre personer (omkring de 40) blev der fundet caries. Det er højere end gennemsnittet andetsteds i Kharga, og det kunne tyde på en mere kulhydratrig kost her. En vis velstand hos dele af befolkningen signaleres også af, at mumierne var udført med omhu, dvs. at kranie og bughule var blevet omhyggeligt tømt for substanser, der kunne forårsage forrådnelse. Den bemalede kartonage og forgyldningerne peger også på et overskud af ressourcer.

Fig. 17 Den bedst bevarede Bes i Piyris' helligdom (fra Hussein fig. 31)

Fig. 18 Ornamenteret indgang til sanktuaret i Piyris' helligdom. Foto Pia Adamsen.

Endnu mangler arkæologerne at finde resterne af de huse, som disse mennesker har boet i. Det ville tilføje betydningsfulde brikker til historien om sociale forhold i byen inden og efter at fortet blev bygget. De husrester, man i dag kan gå rundt blandt nedenfor Piyris' helligdom, stammer fra nyere tid, hvor det endnu var muligt at skaffe vand til at dyrke den omkringliggende jord.

Piyris' helligdom

[skilt 5] I klipperne mod vest, omkring 500 m nord for fortet (nr. 2 på skilt 1) ses ruinerne af et større anlæg **[fig. 15, 16]**. Det har tilhørt en person, hvis navn skrevet med græske bogstaver var Piyris: ΠΙΥΡΙΣ (Πιύρις). Det kunne være en transkription af det ægyptiske *P3yhr* Payhor/Pihor, der betyder "Horus'en". Monumentet synes at bestå af en grav i klippen (3-5) med en kultnische foran (6), udvidet med en gård (7) og en terrasse (8) foran nichen. Over en længere periode blev der parallelt hermed

mod syd anlagt en stribe af tre rum, en gård og en terrasse bygget af lersten (10-14), flankeret af magasiner og andre ikke-kultiske rum (15-20).

En del af vægudsmykningen kan endnu anes – dog kun en brøkdel af det, der endnu hang fast, da stedet blev udgravet (som det ses i farvefotograferne i publikationen af monumentet). På bagvæggen af det ældre kultsted (7) ses et mønster, der mest af alt minder om girafskind sat i en ramme af rødt og blå. På bagvæggen af den yngre gård (13) var der under udgravningen endnu rester af en af to Bes-figurer, tegnet med rødt, der flankerede døren **[fig. 17]**. Den inderste dørkarm i denne afdeling mellem (10) og (11) er prydet med en skulpturel hulkel og rundstav. Både den, karmen og væggene ved siden af var malet sorte, mens forkanten af tøndehvælvet indenfor stod i rødt **[fig. 18]**.

Hvem var denne Piyris? Det er ikke ganske ligetil at fastslå, da vi kun ser ham i bakspejlet, men græske graffiti på væggene og på nogle genstande for-

Fig. 19 Herakleios' stele, nu i museet i Kharga. Foto Kurt Hellemose.

Fig. 20 Falk med indskrift på forsiden af soklen på museet i Kharga. Foto Pia Adamsen.

tæller os en del af historien.²² Piyris har en guds status, og her i disse rum blev han tilbedt af tilrejsende pilgrimme.²³ I sanktuaret (10) lå der tre falkefigurer, der kun kan være en henvisning til betydningen af Piyris' ægyptiske navn. En lille stele hugget af kalksten(?) 31 x 17,5 cm ("stele IV") efterladt i ruinerne angiver tydeligt, hvem det var, de tilrejsende kom for at tilbede [fig. 19]. En af dem var Herakleios, der forevige besøget med blæk i det ene hjørne:

Til Piyris, meget store gud. Herakleios, søn af Paapis, tømrer, har viet (dette) på grund af sin fromhed for (sit) vel.

Sproget er græsk, der var det sprog, som både grækere og romere benyttede sig af i Ægypten. Herakleios er et græsk navn, hvorimod hans fars er ægyptisk – navne med Apis er ikke sjældne i Kharga og

andetsteds. Formålet med hans indskrift, udover at hans navn sættes i forbindelse med guden som et tegn på hans fromhed, er, at det skulle være en gestus for at opnå hans *agathon*, "gode", eller, mere generelt, "ve og vel". Ordet går igen i mange af indskrifterne, og det viser Piyris som en gud, der står for helse og beskyttelse. Det er mindre indlysende, hvorfor stelen er prydet af et vel udført relief af en gud med vædderhoved og fornem krone med vædderhorn. Det kunne være guden Amonnakht, der sammen med Hathor havde et tempel i Ain Birbiya i Dakhla-oasen, jf. det ovenfor nævnte tekstfragment med ordet Amon.²⁴ Da stelen endnu bærer spor af et indridset kvadratnet, er den tydeligvis et øvelsesstykke, der har fundet ny anvendelse som votivgave.

Nogle af disse graffiti er ligefrem daterede. Den ældste befinder sig på vestmuren af gård (13), hvor de fleste tekster findes. Den blev skrevet d. 1. Paophi år 4 under Antoninus (= 28. september 140 e.Kr.). På højre væg helt inde i det allerhelligste (10) sidder en graffiti fra den 11. Mesore år 8 under Septimius Severus (= 4. august 200 e.Kr.). Aurelius-familien, der kendes andetsteds fra, antyder en datering kort efter 212 e.Kr. Teksterne synes derfor primært at stamme fra det 2. og 3. årh. e.Kr.

Ud over "stele IV" blev der fundet tre løse genstande med indskrifter på stedet. De må være bragt dertil udefra, da de omkringliggende klipper er af

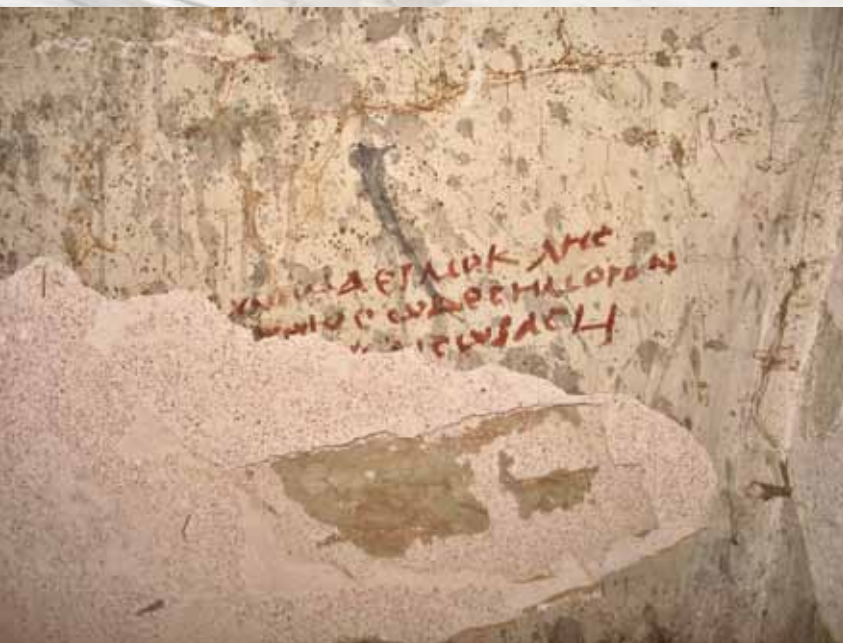

Fig. 21 Graffiti nr. 1 på nordvæggen af rum (12). Foto LM.

sandsten. “Stele I” måler 74 x 27 cm og har tekst i rødt blæk med udsmykning af en palmegren forinden. Den græske tekst, der fylder hele fladen, er noget fejlbehæftet, hvilket viser, at “vi er i det miljø, der består af de skrivekyndige i udkanten af den ægyptiske provins, halvt ægyptiske, halvt græske at dømme efter navnene, notabiliteter, der utvivlsomt var helleniserede indfødte.”²⁵

Jeg tilbeder og jeg lovsynger, jeg Ammonios, søn af Nikolaos. Jeg ville være overmåde lykkelig over at være et takoffer skyldig for vor helbredelse. Frels Horeis og hans broder Diphilos, mine højagtede sønner, [...]mos og Polybios, de to andre, og min pige Chrysogenia og hendes søster Timouthis. Ang. min fader er han Inaroos, søn af Pimnis.

“Stele II” er en sokkel til en falkefigur med indridset indskrift, oprindelig fyldt med rød farve, viet af medlemmer af Aurelios-familien. Den blev fundet i gården til serviceummene. Nu står den på museet i Kharga [fig. 20].

Tilbedelse af aurelierne Ammonios, søn af Herakleios, barnebarn af Sarapas, og af Makrinos og af Timouthis, hans sønner, og Senpekysis, deres moder, og af Taiyris og af Herakleion. De har sat denne dedikation til deres vel.

“Stele III” er en piedestal med 11 tekstlinjer i rødt.

Aurelierne Philammon, søn af Horigenes og Herakleios, også kaldet Mamertinos, har sat denne dedikation til Apammonios’, deres søns frelse som følge af et ønske for (hans) vel... 2. Khoiak.

Graffiti’erne på væggene giver en ny dimension for, hvad der foregik i denne helligdom, og hvorfor der var brug for flere lokaler med sidde-/liggeplads. Ikke blot kommer folk for at bede om frelse eller takke for helbredelse ved at efterlade en votivgave. De kunne også håbe på at opnå et syn, en åbenbaring, ligesom det kendes fra andre templer i hellenistisk og romersk tid, hvor man kom for at søge helbredelse. Mest kendt er inkubatoriet i Dendara, men der er tegn på lignende praksis i forbindelse med det romerske Bes-orakel i Abydos.²⁶ I den forbindelse er det tankevækkende, at Bes som ovenfor nævnt har en prominent plads i vægudsmykningen i gård (13). Det udtryk, der anvendes i Ain el-Labakha, er *καὶ εἰσώρσας*, “og jeg så”.²⁷ Det kan udtrykkes som følger (nr. 5):

Jeg Herakleios, søn af Apollonios, jeg kom her og tilbad foran den meget store gud, salig Piyris, for (mit) vel, og jeg så, og tilbedelse af Timouthis og tilbedelse af Psenamounis. Den 6. Pachon.

En Hermokles har sendt en stedfortræder med sit lakoniske budskab (graffiti nr. 1):

Tilbedelse af Hermokles, gennem Pakhois, her, i dag, for (hans) vel, og jeg har set. År 10.

Et par ord heraf kan endnu ses over sandet, der fylder rummet [fig. 21]. Graffiti 12 står i kunstfærdig håndskrift i to afsnit med sort blæk på grøn baggrund med supplerende detaljer:

Tilbedelse af Aurelius Apollonios, søn af Philammon, her, i dag, hos herre Piyris om (hans) vel, hos den allerlykkeligste PIYRIS.
Lykke til Herakleios, min fader – tilbedelse af *agathon*

Fig. 22 Figur af Piyris(?) i museet i Kharga. Foto LM.

Fig. 23 Dendur-templet nu i New York. Foto LM.

hos den meget store, allerlykkeligste Piyris om (hans vel; og jeg har set. Hvis nogen udvisker (denne graffiti), skal han betale ham det som... i Pachon, ifølge grækerne, som er den 4. Epiphi.

Her får vi yderligere tilnavne til Piyris og dermed, som i de gamle hymner, oplysninger om hans rolle. Han er *κύριος*, “herre”, og *εὐτυχιστάτος*, et ord, der betyder både heldig og lykkelig, en, der har haft medvind, ikke ulig det latinske *felix* (som i “det lykkelige Arabien”). I ægyptisk sammenhæng er det en unik betegnelse anvendt om en gud, muligvis en oversættelse af *hsl* “priset”.²⁸ At ordet ligefrem står i superlativ viser den placering, som eftertiden tildelte denne privatperson blandt guderne. I første del af teksten står hans navn med meget store bogstaver. Prisen for at udradere dette fromme ønske er gået tabt, men det synes at have været en form for konstant bødestraf. Det kunne være på tide at opkræve den: indskriften sad der i 1990’erne, men det gør

den ikke mere. Den dobbelte datering skyldes, at det alexandrinske og det ægyptiske kalendersystem fungerede sideløbende, på dette tidspunkt med en forskel på mellem 59 og 64 dage.

Gård (13) er et fascinerende sted. Udover hvad der kort omtales i publikationen rummede den 13 opmurede sokler/altre 1 – 1,34 m høje, nogle med indskrifter f.eks. den ovenfor nævnte “stele III”.²⁹ Bes-figurerne og den opmurede mastaba-bænk leder tanken hen på de ptolemæiske Bes-rum i Sakkara. Begge figurer vender modsat sædvane samme vej, således at de er ansigt til ansigt med den/dem, der sidder på bænken. Bes med sværd og skjold har en generel ondtåfværgende rolle, men han er mere en katalysator end en, der direkte involverer sig. Hvad var det mon de mange pilgrimme “så” her? Hvor sandet nu igen hober sig op i rummet, blev der fundet to statuetter, en 16,5 cm høj af bronze og en 35 cm høj af kalksten [fig. 22]. Begge viser en mand (der er ikke spor af bryster) i en folderig dragt og med

ret langt, krøllet hår. Han rækker højre hånd i vejret, mens den venstre holder en genstand (kalkstensfiguren har mistet sin). Vi kan genkende et falkehoved med dobbeltkrone, men i stedet for en krop er der et hylster. Den har en ganske slående lighed med en handskedukke. En nærliggende fortolkning er, at vi her har en præst, der animerer en falk, og dermed kan den kommunikere med en pilgrim.

Piyris' eftermæle

Det er muligt, at vi kan finde spor af Piyris udenfor Ain el-Labakha og dermed komme tættere på hans identitet. I sin diskussion om navnet identificerer Guy Wagner³⁰ med en vis overbevisning vores Piyris med en salig Pihor, der kendes fra templet i Dendur, nu i Metropolitan Museum i New York [fig. 23]. Dette tempel er sammen med en række andre guder, der primært kendes fra Philæ og Biga, viet til to brødre: Peteese og Pihor.³¹ De var sønner af en vis Kuper, der var blevet indsat som romersk udsending

Nubien i år 26. f.Kr. I det urolige år der fulgte, hvor nubierne trængte sig nordpå, blev han fanget af dem og formodentlig henrettet. På et ikke nærmere defineret tidspunkt afgik de to sønner ved døden, formodentlig ved drukning.³² Templet, der ser ud til at stå på jomfruelig grund, er rejst på foranledning af Augustus mellem 23 og 10 f.Kr. foran et hul hugget ind i klippen.

Peteese og Pihor er afbildet henh. 22 og 8 gange på templets vægge, både som udøvende og som modtagende. Peteese har tydeligvis forrang for sin bror [fig. 24]. Begge er *wsir* ("Osiris"), *m3^c hrw* ("sand af røst" = "salig" og derfor afdød) og *h3i m(hnw) hrt ntr*, ("lovprist på gravpladsen", Peteese med tilføjesen "meget"). Pihor kaldes enkelte gange også *p3-hri*, "overhovedet", en betegnelse, der synes knyttet til ordet *h3i* anvendt om druknede. Visse steder afbildes han med en solskive hængende over hovedet, hvilket knytter ham til solguden Ra. Ved nordsiden af templet ligger der en lille klippehelligdom. Under

Fig. 24

Pihor (t.v.) i Dendur (fra Hölbl II, fig. 201).

og efter flytningen af templet blev relieffer og indskrifter studeret af Janine Monnet-Saleh, der kom til den konklusion, at Pihor var blevet gravsat i krypten i klippen bag templets sanktuar, og at Peteese som afdød var blevet identificeret med en venligsindet slange, en agathodaimon, der blev tilbedt i en klippehelligdom ved siden af – dens tilnavn “tilhørende *tht*” giver det antikke navn for Dendur.³³

Det kan næppe være druknedøden alene, der gjorde de to brødre fortjent til, at selveste Augustus lod et tempel bygge for dem i Dendur.³⁴ Kejseren betegnes i indskrifterne her ligesom i andre af sine byggerier som *autokrator kaisaros*. Valget af lokalitet skyldes sandsynligvis enten, at den tragiske begivenhed er foregået netop der, eller at det var brødrenes hjemsted. Lå de to brødre allerede begravet på stedet? En af indskrifterne kunne tyde på, at vi skal længere tilbage i tiden, for et sted står Augustus og ofrer røgelse til Pihor, “sin faders fader”, dvs. en forfader. Peteese er slet ikke med i denne scene.³⁵ Men hvis kronologien ellers holder, er det nok noget, der er løbet skrivelserne i pennen, for drukneulykken må have fundet sted i Augustus’ egen tid. Der er generelt visse uregel-

mæssigheder i teksterne, og ligesom det var tilfældet i Augustus’ tempel på Biga, synes billedprogrammet at være om ikke vilkårligt, så dog noget frit.

En demotisk graffiti i templet netop foran Pihors ansigt (jf. fig. 24) omtaler Pihor som “guden i *kl*”, en lokalitet, der formodentlig er identisk med byen Kurte, der lå 6½ km syd for Dakka og måske på et tidspunkt var smeltet sammen med den til én stor by. Her var der rester af et tempel bygget af Tuthmosis III, hvorpå der senere blev bygget et romersk tempel til Isis.³⁶ Ethvert spor, der måtte have været af Pihor, ligger nu under Nasser-søens vande. Det var ikke langt fra det sted, hvor general Petronius skulle slå kushitterne tilbage i år 24 e.Kr., og i dette område var der mange romerske bebyggelser. Dateringen af graffiti’en i Dendur knap 40 km mod nord angives som “år 20”, men uden specificering, hvilket kunne passe til Augustus’ lange periode. Rundt om templet lå mange lerklinede huse bygget af grove sten. De mange romersk-nubiske og koptiske potteskår fundet i ruinerne antyder, at stedet har været aktivt i mange år. Indskriften er interessant, for den knytter Pihor til et andet sted, end der hvor hans og hans broders posthume kult blev opretholdt, og det åbner mulighed for, at han også kunne

være blevet tilbedt et tredje sted, som f. eks. i Ain el-Labakha.

Den tidligste præcise dato i Ain el-Labakha er 140 e.Kr., men der har boet folk siden ptolemæertiden, og det er vanskeligt at sige, hvor langt tilbage den ældste del af Piyris' helligdom går. Gravpladsen længere mod syd var i brug i det 1. – 2. årh. e.Kr., men der er stadig et par generationer tilbage til de to brødre i Dendur. I litteraturen omtales hvælvet i Ain el-Labakha som Piyris' grav. Hvis han er identisk med Pihor i Dendur, og hvis dødsårsagen var drukning, er det vanskeligt at forestille sig, at han blev gravsat i Ain el-Labakha så fjernt fra Nilen og fra sit hjemsted.

I Dendur blev Peteese givet den rolle at være en godgørende slange. Pihor havde ikke en særligt defineret opgave i Dendur, ud over at han ifølge graffiti'en sammen med Isis var involveret i at distribuere "kongernes livspust".³⁷ I Ain el-Labakha var han *κύριος* "herre", "den største (*μεγίστος*) gud", *εὐτυχεστάτος*, "den meget heldige". Og så var han *ήσι*, en nøjagtig transkription af det ægyptiske *hisi*. Han kan udvirke *σωτηρίας*, "helse", *εὐτοιχῶς* (held og lykke) og *αγαθόν* "det gode", "ve og vel". Og så kan han "ses", i en drøm eller en anden form for

åbenbaring. Det har været foreslået, at den slags kommunikation også foregik ved det "hemmelige" rum i Dendur,³⁸ og det er da ikke umuligt, at det med tiden har kunnet tjene flere formål. Der er under alle omstændigheder lighedspunkter mellem krypten i Dendur og anlægget i Ain el-Labakha, idet begge består af rum i klippen med kulttilbygninger foran, der har ophøjet stedet til tempel. Begge monumenter er orienteret mod vest. Pihors mumie har kun kunnet ligge på ét sted. Med hans prominente kult i Dendur er det dog ikke usandsynligt, at en eller flere tilhængere har taget mindet om ham med ud i ørkenen og taget initiativ til et kultsted for ham der – måske foran en forladt grav på klippeskråningen. I en af graffiti'erne³⁹ kaldes stedet for Piyris' *temenos*, hvilket ikke i sig selv tyder på, at der var tale om et egentligt gravmæle.

Hvordan endte det så i Ain el-Labakha? Beboernes skodesløse omgang med konanter viser, at byen fortsatte med at fungere ind i det 4. århundrede. Der er fundet mønter ikke blot fra Antoninus Pius (138-161 e.Kr.) og Septimius Severus (193-211 e.Kr.), hvilket stemmer overens med graffiti'erne, men også fra Konstantin II (337-340 e.Kr.).

NOTER

- 1 *Altägypten im Römischen Reich. Der römische Pharao und seine Tempel I-II*, Mainz am Rhein.
- 2 For en kort beskrivelse med fotos af de relevante anlæg i den nordlige del af Kharga se Michel Reddé, 'Sites militaires romains de l'oasis de Kharga', *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 99, 1999, s. 377-396 (artikler i BIFAO ligger online <http://www.ifao.egnet.net/bifao/>).
- 3 Ilka Schacht, 'A preliminary survey of the ancient qanat systems of the Northern Kharga Oasis', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo* 59, 2003, s. 411-423.
- 4 Kort beskrivelse af Umm el-Dabadib i Reddé, *op. cit.*, s. 380 med fig. 32-33 ; Cassandra Vivian, *The Western Deserts of Egypt*, Cairo 2000, s. 97-101; Corinna Rossi, 'Umm el-Dabadib, Roman settlement in the Kharga Oasis: description of the visible remains. With a note on 'Ayn Amur'', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo* 56, 2000, s. 235-52; Corinna Rossi og Salima Ikram m.fl., 'North Kharga Oasis Survey 2003 Preliminary Report: Umm El-Dabadib', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo* 61, 2006, s. 279-306.
- 5 Ordbogen (Hans Wehr, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, Wiesbaden 1958, s. 760) angiver *Mimosa lebbec* L. og *Albizzia Lebbek* Bth., hvilket er et stort træ med bælgfrugter, der opr. stammer fra det nordlige Australien. Vivi Täckholm, *A Students' Flora of Egypt* angiver flere muligheder, hvoraf "bjerglabakkh" er den mest sandsynlige i disse omgivelser: *cocculus pendulus* (s. 144 og tegning s. 145), en plante med gulgrønne blomster og røde bær, der kan brede sig ud over ørkenen i sin søgen efter vand. De af Wehr nævnte forekommer ikke i Täckholms flora.
- 6 Under DÆS' rejse dertil i oktober 2012 slog vi pga den kraftige blæst lejr i gården til hans komfortable hus, der ikke blot havde udmærkede sanitære forhold, men også en lille svømmepøl, der var ved at blive fyldt op med frisk vand ved vores ankomst. Bagefter bliver det brugt i haven.
- 7 NKOS 2007, se http://www1.aucegypt.edu/academic/northkhargaoasisurvey/season_2007.htm. Alun er et metalsalt, der i oldtiden blev brugt i farvning (jf. Plinius, *Historia Naturalis* 35,52). I vore dage udnyttes dets astringerende egenskaber i naturdeodoranter o.l. og i vandrening.
- 8 Se rapporten fra NKOS 2007.
- 9 Omtalt i BIFAO 90, 1990, s. 397 og BIFAO 92, 1992, s. 237; Guy Wagner, 'Les Inscriptions grecques d'Ain Labakha (Stèles – Graffites – Depinti)', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 111, 1996, s. 97-114.
- 10 Adel Hussein, *Le sanctuaire rupestre de Piyrîs à Ayn al-Labakha, Oasis de Kharga*, Cairo 2000 [MIFAO 116].
- 11 Françoise Dunand, Jean-Louis Heim og Roger Lichtenberg, 'La nécropole d'Ayn el-Labakha (Oasis Kharga): Recherches archéologiques et anthropologiques' i Zahi Hawass (red.), *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century. Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists Cairo 2000*, I, Cairo 2003, s. 154-161; Bahgat Ahmed Ibrahim, Françoise Dunand, Jean-Louis Heim m.fl., *Le matériel archéologique et les restes humains de la nécropole d'Ain el-Labakha (Oasis de Kharga)*, Paris 2008.
- 12 Salima Ikram og Corinna Rossi, 'Surveying the North Kharga Oasis', *KMT* 13/4, 2002, s. 72-9; <http://www1.aucegypt.edu/academic/northkhargaoasisurvey/home.htm>
- 13 Reddé, *op. cit.*, s. 380 figs. 18-30.
- 14 Kort beskrivelse i Hölbl, *op. cit.* III, s. 42-43.
- 15 Det er blevet foreslået, at denne(?) bygning var en kirke: Dunand, Heim og Lichtenberg *op. cit.*, s. 154.
- 16 Personlig meddelelse fra Olaf Kaper, Leiden. Teksterne omtales ultrakort i Kapers anmeldelse af Adel Husseins publikation (*Bibliotheca Orientalis* 59, 1-2, jan.-april 2002, kol. 88-92 (i kol. 92)).
- 17 Dunand, Heim og Lichtenberg, *op. cit.*; Ibrahim, Dunand, Jean-Louis Heim m.fl., *op. cit.*; Cathérine Chauveau, 'Les momies vivantes d'Ain Labakha', *Science et Vie*, n° 969, juni 1998, s.

- 98-105 med spektakulære illustrationer (tak til Adam Bülow-Jacobsen for assistance ved at opspore et eksemplar af denne publikation, til Françoise Dunand for at sende mig den, og til fotografen Stéphane Compoint for at stille to billeder til rådighed).
- 18 Jf. Kathryn M. Cooney, 'The problem of female rebirth in the New Kingdom Egypt: the fragmentation of the female individual in her funerary equipment' i Carolyn Graves-Brown (red.), *Sex and Gender in Ancient Egypt*, Swansea 2008, s. 1-25.
- 19 Dunand, Heim og Lichtenberg, *op. cit.*, s. 156.
- 20 Billeder og kort tekst: <http://www.alpha-necropolis.com/articles.php?zone=labakha&cmd=lire&id=2>
- 21 Dunand, Heim og Lichtenberg, *op. cit.*; Ibrahim, Dunand, Jean-Louis Heim m.fl., *op. cit.*
- 22 Guy Wagner i Adel Hussein, *op. cit.*, s. 69-89; *id.*, 'Les inscriptions grecques...'.
23 Om guddommeliggørelse af privatpersoner se Hans Bonnet, *Reallexikon der Ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin/New York 1971, s. 856-860; Hans Goedicke, 'Vergöttlichung' i *Lexikon der Ägyptologie* VI, kol. 989-992. De omtalte eksempler drejer sig alle om personer, der har haft en prominent stilling, mens de levede.
- 24 Ibrahim, Dunand og Hein m.fl., *op. cit.*, s. 12 forslår at det er Piyris, der optræder med vædderhoved.
- 25 Wagner, 'Les inscriptions grecques...', s. 98.
- 26 Lise Manniche, 'Bes Rooms' i Kim Ryholt og Rune Nyord (red.), *Lotus and Laurel. Studies on Ancient Egyptian Language and Religion in Honour of Paul John Frandsen* (i trykken).
- 27 En "barbarisk" ellers ukendt verbalform, der andetsteds kan dreje sig om at beundre en bygning el. lign. Se Wagner, 'Les inscriptions grecques...' s. 103 for paralleller.
- 28 Guy Wagner, 'Le concept de hsi à la lumière des inscriptions grecques' i Willy Clavis og Antoon Schoors (red.), *Egyptian Religion. The Last Thousand Years* (Fs Jan Quagebeur) I, OLA 85, 1998, s. 1073-1078.
- 29 Jf. Kaper, *op. cit.*, kol 91.
- 30 'Les inscriptions grecques...', s. 102. Piyris fra Dendur omtales i Ibrahim, Dunand, Heim m.fl., *op. cit.*, n. 11 s. 12, men uden kommentar.
- 31 I betragtning af at Isis fylder meget i templet, er navnene interessante: Den af Isis givne og Den der hører til Horus – det er næsten to sider af samme sag.
- 32 Dødsårsagen fremgår af filologiske studier af deres tilnavne: A.M. Blackman, *The Temple of Dendur*, Cairo 1911 (genoptrykt 1981/2010) (online <http://archive.org/stream/templeofdendr00blac#page/n15/mode/2up>), s. 82 og F.L.E. Griffith, 'Herodotus II,90 – Apotheosis by drowning' i *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 46, 1910, s. 132. Wagner, *op. cit.*, s. 105.
- 33 'Observations sur le temple de Dendour', *BIFAO* 68, 1969, s. 1-13. Denne fortolkning af kryptens formål støttes af R. S. Bianchi, 'The oracle at the temple of Dendur' i Clavis og Schoors, *op. cit.*, s. 773-780. Online http://books.google.dk/books?id=QMSr_-6RslwC&pg=PA773&chl=da&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false
Hölbl omtaler Piyris i bind II af sit værk om romerske templer med beskrivelsen af Dendur (s. 135-138), men uden at nævne muligheden for en identifikation af de to guddommeliggjorte personer.
- 34 En sammenligning med hvad Hadrian senere gjorde for Antinoos trænger sig dog på her.
- 35 Nordlige dørstolpe: se Blackman, *op. cit.*, s. 24, pl. XL2.
- 36 Pronaos, nordmur Blackman, *op. cit.*, s. 30 pl. 49 og 50, se også s. 84. Kurte/Qurta omtales kun sjældent, men se Arthur Weigall, *A Guide to the Antiquities of Upper Egypt*, London 1913, s. 527-528 og Bertha Porter & Rosalind L. B. Moss, *Topographical Bibliography* VII, 1962, s. 50.
- 37 Edda Bresciani, *Graffiti démotiques du Dodecaschoene* (Collection Scientifique. Centre d'Étude et de Documentation sur l'Ancienne Egypte [2, 1]), Cairo 1969.
- 38 Se diskussionen i Bianchi, *op. cit.*
- 39 Graffiti nr. 11, Wagner, 'Les inscriptions grecques...', s. 107.

Fig. 1 National-museet, Palacio del Centro Asturiano, i Havana. Foto Roxana Gonzalez/ Shutterstock.

Fig. 2 Tine med María Castro (siddende) og Aymée Chicuri i Casa de los Árabes i Havana, lige inden Tines foredrag om Memfis.

Tine Bagh Ægypten i Cuba

For nogle år siden skrev jeg om Ægypten i Indien (*Papyrus* 28/2, 2008, 41-43), og Lise har skrevet om ægyptologi i Australien (*Papyrus* 26/2, 2006, 34-35). Da jeg skulle til Cuba og bl.a. se den ægyptiske samling på Nationalmuseet i Havana og også holde et foredrag, var det oplagt at skrive om Ægypten i Cuba.¹ Dermed bliver det en videreførelse af det, som nu kan kaldes en serie af små artikler i *Papyrus* om “Ægypten rundt omkring i verden”. Det viste sig også, at man kunne “møde” Ægypten andre steder end på Nationalmuseet, både det ægte gamle Ægypten og i form af inspiration fra det gamle Ægypten.

Nationalmuseet i Havana

Nationalmuseet i Havana, Museo Nacional de Bellas Artes de La Habana, er nu fordelt i to store bygninger. I selve Palacio de Bellas Artes er cubansk kunst udstillet, mens den ægyptiske samling findes i det nærliggende Palacio del Centro Asturiano [fig. 1 og 4] sammen med den øvrige antikke samling og europæisk kunst. Dette var oprindeligt en klub for spaniere fra provinsen Asturias, og efter Castros

revolution i 1959 blev det først sæde for højesteretten og fra 1996 en del af Nationalmuseet.

Den ægyptiske samling tilhørte Joaquín Gumá Herrera, Conde de Lagunillas (1909-1980), der med sin grevetitel (*conde*) var en del af det cubanske aristokrati, som spanierne i sin tid havde etableret i deres koloni. Han havde siden 1940 samlet på antikunst fra Ægypten, Lilleasien, Grækenland, Etrurien og Rom, omkring 600 genstande som han i 1956 skænkede til museet. Hans ægyptiske samling var forholdsvis lille med omkring 120 genstande, men den omfatter flere interessante statuedele, figurer, relieffer, steler, gravfund mm. Lederen af den ægyptiske samling i Kestner Museum i Hannover, Christian Loeben, har været konsulent for samlingen i Havana, og han formidlede i første omgang min kontakt til de der ansvarlige personer. Den klassiske arkæolog Maria Castro er leder af den græsk-romerske samling og meget god til både engelsk og tysk, da hun er uddannet i Tyskland [fig. 2]. Hun og hendes kollega fra den ægyptiske samling Aymée Chicuri var meget venlige og viste mig rundt og sørgede for, at jeg fik lov til at fotografere (uden

1 Det lyder umiddelbart mere naturligt med “på Cuba”, da det er en ø, men det er mere korrekt med “i Cuba”, da det jo også er en stat.

Fig. 3 Relief med Sethos I (?) på Nationalmuseet i Havana. Foto Tine Bagh, med tilladelse fra Museo Nacional de Bellas Artes, Havana.

Fig. 4 Palacio del Centro Asturiano. Foto Shutterstock.

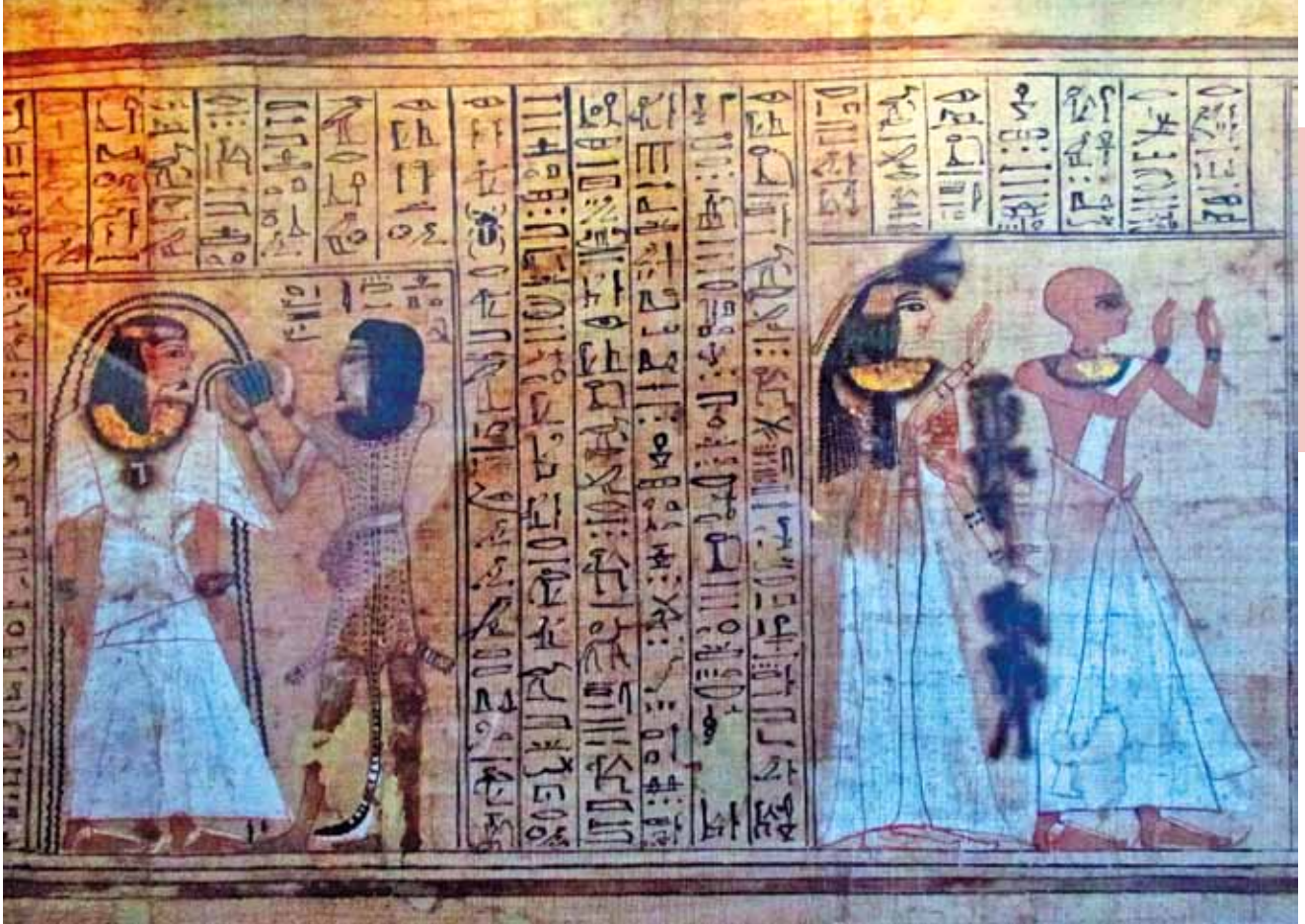
Fig. 5 Hoved fra ramessidisk Amon-statue på Nationalmuseet i Havana (fra E. Chassinat, *Les Antiquités égyptiennes de la collection Fouquet*, Paris 1922, pl. VIII).

blitz). Som så ofte var det dog svært at få gode billeder pga. genskin fra montreglasset.

Den ægyptiske samling er fordelt i to sale og i sal 1 opdelt i seks temaer: landet, historien, livet på landet, stat og administration, skrift og kunst samt religion og templer. I sal 2 er helliget dødetro og gravmateriale. I sal 1 lagde jeg især mærke til et noget ødelagt kongehoved af granit, der efter stilen at dømme er fra det tidlige 12. dynasti og sandsynligvis hørte til en statue af Sesostris I. Fra det tidlige Mellemste Rige kan også nævnes et lille, bemalt relieffragment med en mand, der kunne stamme fra

vægdekorationen i Mentuhoteps tempel i Deir el-Bahari, Theben. Ligeledes fra omkring denne tid ses en enkel bådmodel af træ, der på sin naive måde er charmerede med stående og siddende figurer med store øjne. Et kalkstensrelief med portrættet af en konge med en karakteristisk buet næse må være Sethos I, og det fine lave relief leder tankerne hen på især denne konges tempel i Abydos [fig. 3]. Et andet statuehoved, her af basalt, forestillede guden Amon fra ramessidetiden, hvor det formodes, at kroppen (torsoen) befinder sig på Louvre i Paris [fig. 5]. Selve ansigtet er perfekt bevaret, men hans gudeskæg og høje fjer på den flade krone er knækket af. Det vides desværre ikke, hvor i Ægypten statuen var opstillet, men sandsynligvis i et af de thebanske templer. Det minder noget om Glyptotekets Amonhoved, som Lise skrev om i forrige nummer af Papyrus (32/1,

2012 og afbildet på forsiden), bare i en lidt senere version og ikke med indlagte øjne. Museet, eller Conde de Lagunillas, fik hovedet via en anden fornem privatsamling, den franske Collection Fouquet, der siden blev doneret eller solgt til forskellige museer, bl.a. Cairo Museum og Louvre.

De fleste guder på museet var i form af mindre bronzefigurer, men en lille siddende Osirisstatue af grøn skifer tiltrak sig også opmærksomhed. Den mangler bare fødderne og det nederste af benene og hører til en kendt type fra det 26. dynasti, hvor en lignende af granit kan ses på Glyptoteket. En ung tysk ægyptolog, som gik rundt i samlingen, mens jeg var der, var meget interesseret i statuetten. På rygpillen står nemlig navnet på den, der i sin tid lod statuetten fremstille, vesiren Nespakashuti, der var begravet i den thebanske grav TT 312. Den unge ægyptolog fortalte, at hun deltager i udgravningerne og restaureringen af grave sammen med the South Asasif Conservation Project ledet af Dr. Elena Pischikova. De arbejder netop med grave fra 25. og 26. dynasti i samme område som Nespakashutis. TT 312 blev udgravet af Metropolitan Museum 1922-23, og Elena Pischikova har i en artikel samlet alle statue- og reliefdele fra graven, som findes rundt omkring på forskellige museer.

Sal 2 med gravfund domineredes af to meget velbevarede, sammenhørende mumiekister af henholdsvis træ og cartonnage fra 22. dynasti fundet i forvalteren Kheruefs grav (TT 192, Amenhotep III's tid) i Theben. Disse kom senere til museet end Conde de Lagunillas samling, da de var en gave fra den ægyptiske stat til Cuba i 1974 som tak for deres hjælp med at redde templerne i Abu Simbel. På væggen er fæstnet den 325 cm lange dødebog, som blev fundet i 1858 af den engelske præst og samler William Frankland Hood og købt af Conde de Lagunillas i 1949 [fig. 6]. Andet fra Hoods samling findes i dag bl.a. på British Museum. Sammen med kanopekrukker, ushabtier og andet gravmateriale ses et relief-fragment med en begravelsesscene, hvor den afdøde som mumie står foran en grav med en lille pyramide over, hvoraf kun en lille del er bevaret [fig. 7]. Hans søn ses bag ham i sørgende position med en hånd på hovedet og den anden med håndfladen mod den afdøde ligesom grædekonerne foran mumien. Både i Theben og Sakkara kunne der i Nye Rige høre små pyramider til gravene, men den tempellignende bygning, man i øvrigt kan se en lille del af under pyramiden, ligner mest en grav i Sakkara som f.eks. Horemhebs grav. På museet findes desuden ni

Fig. 6 Detalje af dødebog fra 21. dynasti på Nationalmuseet i Havana. Foto Tine Bagh, med tilladelse fra Museo Nacional de Bellas Artes, Havana.

Fig. 7 Relief med begravelsesscene, 18. dynasti, på Nationalmuseet i Havana. Foto Tine Bagh, med tilladelse fra Museo Nacional de Bellas Artes, Havana.

romerske mumieportrætter fra Fayum, der stammer fra den østrigske antikvitetshandler Theodor Grafts (1840-1903) store samling. [fig. 10] Grafts mumieportrætter blev solgt til mange museer rundt omkring i verden, heriblandt også Glyptoteket og Nationalmuseet, og Conde de Lagunillas købte sine gennem en antikvitetshandler i USA.

Interessen for Ægypten i Havana

I Havana kan man således se en pæn lille ægyptisk samling på Nationalmuseet, og det er også glædeligt, at der er en lokal interesse for det gamle Ægypten. Føromtalte Christian Loeben var med til at grundlægge en forening for Ægypten-interessererede i Havana og omegn med det passende navn *Pa-ju-wer* – “den store ø” (med hieroglyffer). Medlemmerne mødes ca. en gang om måneden og taler om de forskellige ægyptiske emner, som de nu beskæftiger sig med. De vil meget gerne have udenlandske foredragsholdere, og jeg blev derfor inviteret til at holde et, da jeg skulle til Cuba. Før foredraget var det arrangeret, at jeg skulle møde nogle af medlemmerne, der omfattede alt fra en ung pige, som var meget betaget af det gamle Ægypten, til en pensioneret læge, der havde dyrket sin interesse for Ægypt-

ten i mange år. Selve foredraget skulle foregå i *Casa de los Árabes*, “Det arabiske Hus”, som promoverer interessen for og studierne af arabisk kultur samt huser Cubas eneste moské, der er åben for fredagsbøn for Cubas muslimer. Huset havde tilhørt en velhavende arabisk indvandrer, som boede her i 1940’erne, og det rummer også et lille museum med arabisk kunst. Det havde også været på tale, at jeg skulle tale i selve Nationalmuseet og i en arabisk klub *Union Árabe*, men det passede ikke med de dage, hvor jeg var i Havana. Foredraget var annonceret i god tid ved hjælp af Maria Castro, og salen blev imponerende nok fyldt med omkring 60 tilhørere inklusive tre ægyptere fra deres ambassade i Havana og naturligvis medlemmer af *Pa-ju-wer* og andre interesserede cubanere. Jeg måtte selv vælge emnet, så det blev Memfis-Petrie-Glyptoteket (*Desde las ruinas Menfis a Copenhagen. Excavaciones de Flinders Petrie en Menfis, Egipto*). Foredraget var på engelsk, som blev simultantolket af Maria til spansk. Det vil sige, at jeg måtte forsøge at tale tydeligt i forholdsvis korte og enkle sætninger og ikke med for langstrakte anekdotiske detaljer om Petrie, udgravningslivet, Hilda Petrie og andet, som jeg ellers gerne vil krydre mine Petrie-foredrag med.

Fig. 8 Pyramideformet grav fra 1820, Colon-kirkegården i Havana. Foto Tine Bagh.

Fig. 9 Endnu en pyramideinspireret grav, Colon-kirkegården i Havana. Foto Tine Bagh.

Fig. 10 Cubansk frimærke fra 1966 med et af de romerske mumieportrætter på Nationalmuseet i Havana (fra *Herencia*, vol.17-1, 10).

Det lod alligevel til, at tilhørerne fandt foredraget interessant og sikkert lige så eksotisk, som jeg selv fandt hele situationen.

Andre ægyptiske samlinger og inspiration fra Ægypten

Ifølge Christian Loeben bor der i byen Santa Clara en Ægypten-fan, som har en lille ægyptisk samling (*Arte Decorativa*), men jeg besøgte desværre ikke Santa Clara, øst for Havana ca. midt på øen. Et andet sted med en egentlig ægyptisk samling findes endnu længere mod øst i Santiago de Cuba. Her har en anden samler med et familienavn, der er mest berømt fra den kendte rom, Emilio Bacardí, skabt et museum, *Museo Bacardí*, med bl.a. malerier, kostumer, værktøj og våben foruden en mindre ægyptisk samling. Ifølge Lipinskas publikation af både samlingen i Havana og denne består den af en håndfuld ushabti'er, en mumiemaske fra en kiste, underdelen af en mumiekiste, hvis indre er dekoreret med bl.a. den afdøde foran Anubis, en cartonnage-kiste og en skål af ægyptisk alabast. Emilio Bacardí rejste til

Ægypten i 1912, og i Luxor købte han den omtalte mumiekiste og underdelen af en anden kiste.

Fascinationen af det gamle Ægypten, ægyptomanien, havde sit højdepunkt i det 19. århundrede efter Napoleons felttog i Ægypten 1798–1801 og Champollions løsning af hieroglyffernes gåde i 1822. Den levede dog videre, og i Havana ses det især tydeligt på den store Colon (Columbus) kirkegård i form af en fin lille pyramidegrav med flere ægyptiske detaljer [fig. 8]. Indskriften fortæller, at den er til minde om arkitekten Jose F. Mata 1820.

Fig. 11 Hus i Pinar del Río med søjler med liljekapitæler. Foto Tine Bagh.

En anden grav er også inspireret af pyramideformen men med en mere lige forside [fig. 9], og flere obelisker kan ses rundt omkring på kirkegården i lidt forskellige udformninger.

Det er dog ikke kun i Havana, at inspirationen fra Ægypten kan følges. Mange gamle cubanske huse er omgivet af søjlegange, og byen Pinar del Río i det vestlige Cuba er især kendt for dette. En af bygningerne her har søjler med liljeformede kapitæler, der klart har en henvisning til Ægypten [fig. 11]. Tilfældigt fik jeg i denne by også øje på en mere moderne brug af ægyptiske motiver i form af et skilt med en Tutankhamon-maske og hieroglyffer, hvor der stod *Centro Nocturno el Faraón*. Selvom det var midt om dagen, og altså ikke tid til at gå på natklub, måtte jeg naturligvis lige kigge ind, hvor stilen var gennemført med kanopekrukker, låget til en mumiekiste hængende ned fra loftet og diverse billeder og krukker med ægyptiske motiver. Sikkert meget virkningsfuldt efter mørkets frembrud og et klart vidnesbyrd om, at selv i mere fjerne kroge af verden lever det gamle Ægypten i bedste velgående.

Litteratur

Amando Leyva, *Museo Santiago De Cuba*, 1922 (denne bog har jeg kun en henvisning til og ikke set).

Jadwiga Lipinska, *Corpus Antiquitatum Aegyptiacarum. Musée National Havane, Musée Bacardí Santiago de Cuba, República de Cuba*, Livrasion 1, Mainz/Rhein 1982 (katalog i løbsblade).

María Castro Miranda, Aymée Chicuri Lastra og Ana Vilma Castellanos Bisset, *Arte de la Antigüedad. Salas del Museo Nacional de Bellas Artes*, 2006.

Artikler i tidsskriftet *Herencia* 17.1, marts 2011, som findes online:
<http://issuu.com/herenciaculturalcubana/docs/herencia-vol.17-1>.

South Asaf Conservation Projects hjemmeside: southasaf.com
 Elena Pischikova, 'Reliefs from the tomb of the vizier Nespakas-huty: reconstruction, iconography, and style', *MMAJ (Metropolitan Museum of Art Journal)* 33, 1998, s. 57-101 (findes online).

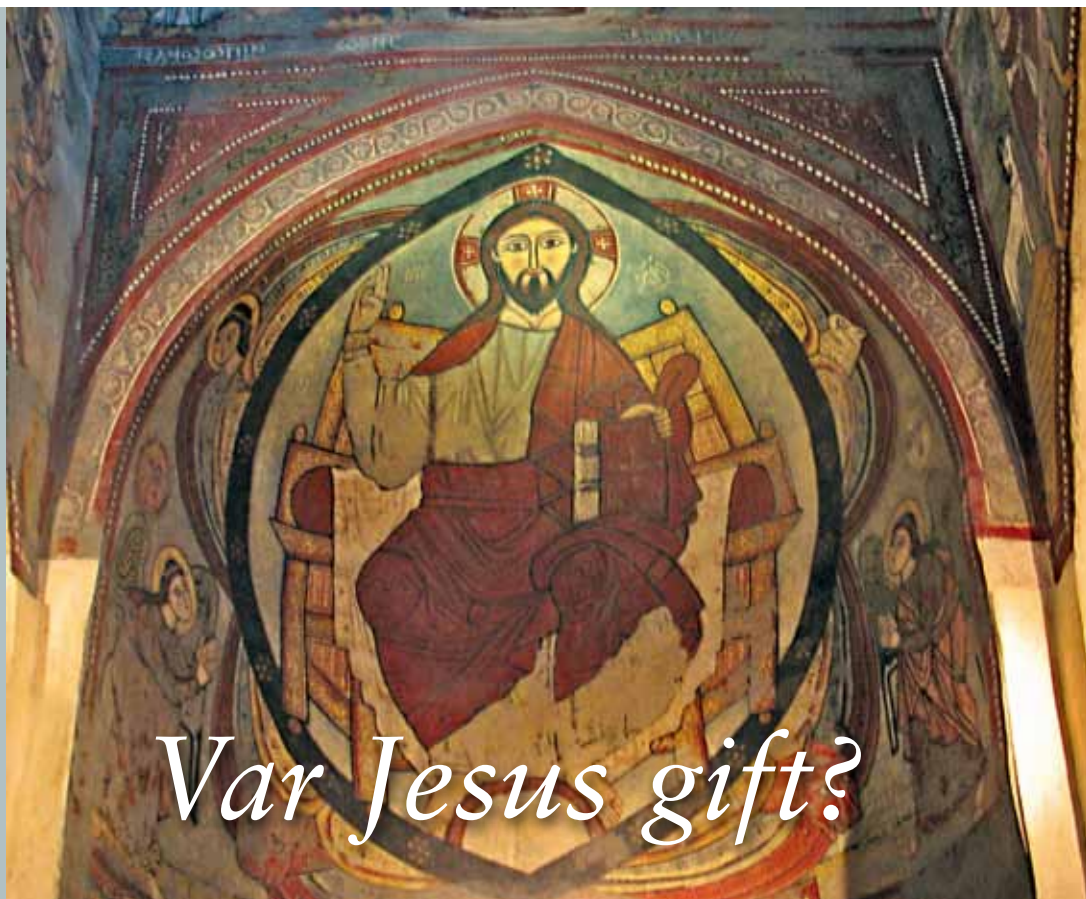

Fig. 1 Fra Antonius-klosteret i den østlige ørken. Foto LM.

I september 2012 var medierne stærkt optaget af et netop offentliggjort papyrusfragment, hvori Jesus omtalte sin hustru.¹ Professor Karen King fra Harvard University havde offentliggjort et fotografi i høj opløsning af fragmentet sammen med manuskriptet til den kommende publikation sammenfaldende med Kings præsentation af teksten på den internationale koptiskkonference i Rom.² I kølvandet på tidligere, populære spekulationer om Jesu ægteskabelige status i Dan Browns bestseller *Da Vinci-mysteriet* (2003) og andetsteds fattede medierne hurtigt interesse for noget, der ellers kunne være gået stille hen som blot endnu en publikation af et koptisk papyrusfragment.

Teksten

Teksten i sig selv ser ikke ud af meget [fig. 2]: Fragmentet på omtrentlig størrelse med et visitkort ser ud til at være skåret ud af en større side og indeholder otte delvise tekstlinjer på forsiden og seks på bagsiden. Teksten er skrevet på koptisk med simple,

uregelmæssige bogstaver, der ikke vidner om en rutineret skriver. Teksten på bagsiden er stærkt blegnet, så kun enkeltord er læselige, mens flere sammenhængende ord kan identificeres i hver linje på forsiden. Med så fragmentariske tekster er der ofte flere oversættelsesmuligheder, men følgende gengivelse af forsidens otte linjer kan give et indtryk af tekstens indhold:

... ikke [til] mig. Min moder gav mig li[v ...
 ... Disciplene sagde til Jesus: [...
 ... nægte. Maria er værdig til det [...
 ... Jesus sagde til dem: "Min hustru [...
 ... hun kan blive min discipel [...
 ... Lad onde mennesker ... [...
 ... Jeg selv er sammen med hende, fordi [...
 ... et billede [...

Som man kan se, er den bevarede tekst ikke i sig selv synderligt informativ bestående af ufuldstændige og temmeligt generelle udsagn, og ikke overra-

Fig. 2 Papyrusfragmentet, som Karen King lidt kontroversielt har døbt “The Gospel of Jesus’s Wife”. Linje 4 længst til højre rummer det opsigtsvækkende ord *ταχιμε* (*ta-hime*), “min hustru” som starten på et udsagn, der tilskrives Jesus. Foto fra wikipedia.

skende har interessen samlet sig om linje 4, “Jesus sagde til dem: ‘Min hustru ...’”. Ligesom de øvrige linjer er denne for dårligt bevaret til at forstå selve tekstens pointe med udsagnet, men en ting synes at stå klart: Teksten fremstiller Jesus som værende gift.

Fragmentet rejser en række interessante spørgsmål, hvoraf jeg vil diskutere de tre måske mest påtrængende: Er der andre måder at forstå teksten på, hvad er dens alder og dermed dens historiske kontekst, og endelig, er den ægte?

Det første spørgsmål kan besvares temmelig entydigt. Koptisk har et enkelt ord, der både dækker betydningen “kvinde” og “hustru”, svarende nogenlunde til tilfældet med fransk *femme* eller tysk *Frau*, hvilket kunne give anledning til en vis uklarhed. Men ligesom det er tilfældet med disse to moderne sprog, opløses denne tvetydighed stort set, når der tilføjes et possessivt element, således at *ma femme* eller *meine Frau* kun i yderst exceptionelle tilfælde kan betyde andet end “min hustru”. Således kan vi også med den koptiske konstruktion faktisk

være ganske sikre på, at teksten underforstår, at Jesus havde en hustru.

Dateringen

Det næste umiddelbare spørgsmål er, hvem der har skrevet teksten, og navnlig hvornår. Er der tale om en tekst, som vi kan sætte på linje med de fire kanoniske evangelier, og som dermed giver os nye oplysninger om Jesu liv, sådan som flere af nyhedsindslagene antydede? Svaret på det sidnævnte spørgsmål er et klart nej, men lad os først se nærmere på, hvad vi ved om fragmentets alder.

På baggrund af palæografiske overvejelser, dvs. oplysninger, der kan udledes af bogstavernes form og stil, daterer udgiveren fragmentet til det sene 4. århundrede evt. I nogle fag, der beskæftiger sig med datering af håndskrifter, kan denne type datering være meget pålidelig, men man må medgive, at det desværre ikke på nuværende tidspunkt er tilfældet med koptisk palæografi, særligt når det gælder et så usædvanligt udseende fragment som dette. Dermed

Fig. 3 Maria Magdalene-skikkelsen har været genstand for stærkt varierende tolkninger gennem tiden. De relativt sparsomme biografiske oplysninger i de kanoniske evangelier har givet mulighed for på den ene side den velkendte traditionelle identifikation med den ellers unavngivne angrende synder, der vasker og salver Jesu fødder (Lukasevangeliet 7:36-50), og den deraf følgende identifikationen af Maria Magdalene som prostitueret, og på den anden side et betydeligt mere positivt billede som udvalgt discipel og Frelserens "partner" i Maria- og Filipsevangeliet. Foto LM 2007 af et relief i et nyt kapel nedenfor den hellige Antonius' hule i den østlige ørken.

bliver dateringen til det 4. århundrede et rimeligt gæt, men ikke meget mere. Kemiske analyser af blækket er ved at blive foretaget, og når vi kender resultaterne, bliver det muligt at komme med en mere pålidelig datering.

Hvis vi indtil videre antager, at dateringen af manuskriptet er nogenlunde korrekt, fører det videre til spørgsmålet om, hvor gammel den overleverede tekstkomposition er. En betydelig mængde af de bevarede koptiske religiøse tekster fra det 4. og 5. århundrede vides enten med sikkerhed, eller kan med rimelighed antages at være oversættelser af græske tekster, der ofte ikke er overleveret på originalsproget. Dette foreslår udgiveren også må være tilfældet med dette fragment.

Paralleller

En årsag til denne antagelse er, at de fleste af sætningerne på forsiden, fragmentariske som de er, har paralleller i *Thomasevangeliet*, en samling af Jesus-ord, der sandsynligvis stammer fra starten af det 2. århundrede.³ Dette evangelium indeholder mange paralleller til Jesus-ord fra de kanoniske evangelier i det Ny Testamente, men også en betydelig mængde, der kun kendes fra denne tekst. Det tekststykke, der er bevaret på fragmentet, kan ikke have været identisk med en enkelt passage fra *Thomasevangeliet*, men f.eks. spiller udsagnet i begyndelsen af fragmentet om, at Jesu moder har givet ham liv, en rolle i en tankerække i *Thomasevangeliet*, der handler om at forkaste sine jordiske forældre til fordel for ens sande ophav i det hinsides.⁴

Den idé, der særligt har tiltrukket sig opmærksomhed i fragmentet, nemlig at Jesus skulle være gift, har også visse paralleller i kristne skrifter fra det 2. århundrede, omend noget mindre eksplicit. For eksempel beskrives det i en gnostisk komposi-

tion med titlen *Mariaevangeliet*,⁵ at Maria (højest sandsynligt Maria Magdalene [fig. 3]) besidder hemmelig viden, som apostlen Peter beder hende om at dele med de øvrige disciple med ordene "Søster, vi ved, at Frelseren elskede dig mere end alle andre kvinder".⁶ Efter at Maria har fremlagt sin lærdom, udtrykker Peter og Andreas tvivl om dens autenticitet, men Levi forsvarer hende: "Hvis Frelseren gjorde hende værdig, hvem er du så, at du forkaster hende? Uden tvivl er Frelserens kendskab til hende ufejlbarligt. Derfor elskede han hende mere end os".⁷ Denne tekst fremhæver meget tydeligt Marias særlige rolle, men vi skal også være forsigtige med at indlæse moderne konnotationer i teksten. Selv om sammenligningen med "alle andre kvinder" unægtelig er interessant, ligger der ikke i sig selv noget romantisk, endsize seksuelt i udtrykket "elske" her – en generel anvendelse af ordet, som vi også kender fra udsagn om Jesu kærlighed i de kanoniske evangelier, f.eks. om den rige mand i *Markusevangeliet*s kapitel 10.⁸

Den samme grundidé føres videre i en anden gnostisk tekst, det såkaldte *Filipsevangelium*, der sandsynligvis er skrevet i det 3. århundrede.⁹ Her finder vi en passage, der lyder:

Frel[serens] partner er Maria Magdalene. [Frelser] en [elskede] hende mere end [alle] disciplene, [og han] kyssede hende [ofte] på hendes [...] ¹⁰. De andre disciple [...] sagde til ham, "Hvorfor elsker du hende fremfor alle os andre?" Frelseren svarede og sagde til dem, "Hvorfor jeg ikke elsker jer ligesom hende? Hvis en blind og en seende begge er i mørke, er der ingen forskel på dem. Når lyset kommer, vil den seende se lyset, men den blinde vil forblive i mørke". ¹¹

Også her skal vi sørge for at forstå teksten i sin rette sammenhæng. *Filipsevangeliet* omtaler andetsteds kys som en måde at overføre åndelig næring eller kraft på, i en passage, der kan forstås sådan, at kysset er en almindelig måde at hilse andre troende på i den gruppe, hvis lære udlægges i teksten.¹² Det er også tydeligt i dette citat, at der med ordet “elske” henvises til en type af kærlighed, der næppe er romantisk eller seksuel, da disciplene og Maria Magdalene eksplicit fremstilles som konkurrenter om Jesu kærlighed, ligesom kriteriet for udvælgelsen at dømme ud fra lignelsen er åndeligt. Ikke desto mindre tilskrives Maria af Magdala her en særstatus som “partner” til Jesus med det græske ord *koinōnós*, som helt bestemt kan have seksuelle konnotationer, og som i teksten andetsteds eksplicit paral-

lelliseres med Jesu andre nære, kvindelige familiedlemmer, nemlig hans mor og søster.¹³ Præcis hvad teksten lægger i denne status er dog desværre noget uklart.

Den gruppe, der brugte *Filipsevangeliet*, tilhører efter al sandsynlighed en “skole”, der fulgte teologen Valentinus’ (ca. 100-ca. 160 e.Kr.) lære.¹⁴ Ud over en særlig skabelsesmyte og andre træk, der adskiller valentinerne fra det, der senere skulle blive hovedstrømningerne i kristendommen, er det karakteristisk for denne skole, at de gør udstrakt brug af metaforer baseret på ægteskab og forplantning [fig. 4].¹⁵ Da vi stort set kun kender denne gruppe gennem deres tekster, er det meget vanskeligt at vurdere, hvor grænserne mellem metaforik, rituel praksis og sociale strukturer går, hvilket åbner mulighed

for, at det “partnerskab”, der nævnes i *Filipsevan-
geliet*, skal forstås som rituelt eller åndeligt snarere
end (eller ud over) mere konkret.

Om ægteskab

Her er det naturligt at spørge, hvad det officielle syn
på ægteskab, i særdeleshed spørgsmålet om Jesu
ægteskab, var i det 2. og 3. århundrede. Svaret må
blive, at der endnu ikke findes et “officielt” syn i vo-
res moderne forstand. Derimod kan vi finde adskil-
lige modstridende synspunkter. For eksempel kriti-
serer teologen Clemens fra Alexandria, der skrev

omkring år 200, asketikere, som forkaster ægteska-
bet og “hovent hævder, at de imiterer Herren, som
hverken giftede sig eller havde nogen ejendele i
denne verden, idet de praler af, at de forstår evange-
liet bedre end nogen anden”.¹⁶ Clemens’ eget syns-
punkt, der skulle vise sig at få stor indflydelse i se-
nere kirkehistorie, var det velkendte, at ægteskab i
sig selv er en god ting, hvilket også gælder sex, så
længe det praktiseres med henblik på forplantning
og inden for ægteskabets rammer.

Det er indlysende, at det nye fragment, hvis dets
ægthed kan bekræftes, ville give vigtige yderligere

Fig. 4 Valentineren Flavia Sophes gravsten fra Via Latina i Rom (3. århundrede?). Gravstenen omtaler ritualer, den afdøde har gennemgået, herunder salvelse i “Kristi bad” (l. 4) og senere indtræden i “brudekammeret” (l. 10). “Brudekammeret” omtales adskillige steder i Filipsevangeliets, bl.a. i en passage (67.27-30), der har været udlagt som en liste over fem “sakramenter” eller “mysterier” i gruppens religiøse praksis (ud over dåb, salvelse, nadver og forløsning). Indskriften på gravstenen er oversat og diskuteret af Paul McKechnie, “Flavia Sophe in Context”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 135 (2001), s. 117-124. Foto Nick Thompson fra nettet.

spor til læsningen af tvetydige passager som dem fra *Maria-* og *Filipsevangeliets* og dermed føje ny viden til vores forståelse af visse kristne doktriner i det 2. og 3. århundrede samt den diskussion om ægteskab, der fandt sted på dette tidspunkt – en diskussion, der skulle få stor indflydelse på formuleringen af senere kirkedoktrin.

Samtidig er det dog også tydeligt, at hverken fragmentet eller den tradition det overleverer viser tegn på at være noget nær tidlig nok til at gælde som kilde til, hvorvidt Jesus *faktisk* var gift eller ej. I den forstand må en stor del af medieståhejen siges at være misforstået, idet der jo ikke har været tale om en pludselig interesse for kættere i den tidlige kristendom og hvad de kan have ment om Jesu civilstand. Snarere har interessen samlet sig om, hvorvidt Jesus virkelig var gift eller ej – med andre ord et spørgsmål, der falder under den traditionelle overskrift “den historiske Jesus”. Der er intet, der tyder på, at det nye fragment føjer noget nyt til vores viden om dette spørgsmål, ligeså lidt som forholdsvis sene gnostiske evangelier som *Mariaevangeliet* og *Filipsevangeliets*.

Er fragmentet ægte?

Et spørgsmål, vi endnu ikke har berørt, men som hurtigt tiltrak sig den største opmærksomhed blandt forskere, og som desværre endnu ikke er endeligt afklaret, drejer sig om, hvorvidt fragmentet er “ægte”, herunder ikke mindst, om der kunne være tale om et moderne falsum.

Fragmentets vej til Harvard, hvor det først blev undersøgt i december 2011, er mildest talt uklar. Det ejes i øjeblikket af en privat samler, der ønsker at forblive anonym. Sammen med papyrusfragmentet præsenterede ejeren Karen King for to dokumen-

ter, der kan kaste lys over fragmentets nyere historie. Det ene er et maskinskrevet brev dateret 15. juli 1982 fra Peter Munro (daværende professor i ægyptologi ved Freie Universität, Berlin, død 2009) til en H.U. Laukamp (død 2001), hvoraf det fremgår, at Prof. Fecht (utvivlsomt Gerhard Fecht, professor sammesteds, død 2006) har identificeret en tekst, han har fået forelagt som et fragment af Johannes-evangeliet på koptisk stammende fra 2. til 4. århundrede. Det pågældende fragment er nu del af den anonyme private samling. Brevet har altså intet direkte at gøre med det nye fragment. Sammen med dette brev findes imidlertid en håndskreven note uden underskrift, der lyder “Professor Fecht mener, at den lille, ca. 8 cm store papyrus er det eneste eksempel på en tekst, hvori Jesus benytter direkte tale til at henvise til en hustru. Fecht vurderer, at dette kunne være bevis på et muligt ægteskab”.¹⁷ Det virker oplagt at forbinde den håndskrevne note med korrespondancen mellem Laukamp og Munro, men samtidig ville en note uden dato og underskrift være en nem måde at associere et tvivlsomt fragment med en velanskreven ekspert, ligesom det i så fald kunne være mere end rent tilfælde, at fragmentet først er blevet præsenteret for offentligheden på et tidspunkt, hvor alle de tre involverede i korrespondancen er døde.¹⁸

Hvad angår tekstens indhold kan man på den ene side argumentere for, at parallellerne i ordforråd til *Thomasevangeliets* og det, at idéen om, at Jesus var gift, til en vis grad vinder genklang i andre ikke-kanoniske oldkristne skrifter, taler for dens ægthed. På den anden side ville de også afspejle en oplagt fremgangsmåde for en falskner, der måske kun besidder et overfladisk kendskab til periodens sprog og tekster: Jo mindre fragmentet er, og jo mere vidtgående

paralleller til overleverede autentiske tekster, desto mindre chance for at begå afslørende fejl. Og ganske tilsvarende, hvis man ønskede at fremføre idéen om, at Jesus var gift, uden at skulle konstruere store mængder af tekst og dermed tage stilling til en masse uvedkommende spørgsmål, hvilken strategi ville så være bedre egnet end at starte med at lade Jesus sige "Min hustru", blot for så at lade teksten brække af? Mere detaljerede argumenter har været fremført, ifølge hvilke det skulle være lettere at gøre rede for visse uregelmæssigheder i teksten ved at antage, at teksten er konstrueret på baggrund af *Thomasevangeliet*, som det er blevet opdaget og publiceret i moderne tid, end ved at forestille sig fragmentet som overlevering af et autentisk evangelium fra det 2. århundrede.¹⁹

Her bør det dog understreges, at sådanne overvejelser kun kan blive meget spekulative på baggrund af en så lille og fragmentarisk tekst, og det er også værd at bemærke, at de eneste forskere, der indtil

videre har haft mulighed for at arbejde med originalen (i modsætning til det digitale foto) har været overbeviste om, at der var rimelige forklaringer på alle fragmentets uregelmæssigheder. Her skal man nok heller ikke undervurdere den effekt, den store mediebevågenhed, undertiden med noget uholdbare og sensationalistiske konklusioner på "fundet", kan have haft på forskere, der undertiden har udtalt sig betydeligt mere negativt, end de måske ville have fundet belæg for, hvis fragmentet udelukkende var blevet fremlagt i en akademisk kontekst.

Er fragmentet et falsum?

Hvis fragmentet skulle vise sig at være et falsum, rejser det en række yderligere spørgsmål om, hvornår og hvordan det kan være blevet fremstillet (er den håndskrevne note om Fecht f.eks. også forfalsket, eller er fragmentet fremstillet for flere årtier siden, osv.). Både på den internationale koptisk-konference, hvor teksten blev præsenteret, og senere

NOTER

- 1 Denne artikel er en omarbejdet udgave af en tale holdt ved aftenandagten i Christ's College Chapel i Cambridge d. 7. oktober 2012. På daværende tidspunkt havde sagen om "Evangeliet om Jesu hustru" været diskuteret intenst i et par uger, og der var en vis afmatning at spore, fordi det lod til, at de oplysninger, der kunne vrides ud af Karen Kings artikeludkast og opfølgende interviews efterhånden var blevet afdækket og diskuteret. Mens en del forskere hurtigt følte sig overbeviste om, at teksten måtte være falsk, var de fleste også enige om, at lovede laboratorieprøver af tekstens blæk ville kunne afklare spørgsmålet meget bedre end yderligere spekulationer på baggrund af de mere sparsomme foreliggende oplysninger. Derfor stilnede diskussionen af, mens de fleste ventede spændt på offentliggørelsen af den grundigere undersøgelse af fragmentet, som blev stillet i udsigt i det følgende (januar 2013) nummer af *Harvard Theological Review*. Sandsynligvis fordi resultaterne endnu ikke foreligger, var der imidlertid ikke nogen yderligere

oplysninger om sagen at finde i det pågældende nummer, der er udkommet i mellemtiden, og i skrivende stund (april 2013) er vi derfor ikke stort klogere, end vi var, da talen blev holdt et halvt år tidligere. Det centrale spørgsmål om fragmentets ægthed, der tages op i slutningen af artiklen, må derfor stadig stå åbent. Ikke desto mindre er der en hel del ting at sige om fragmentet og de idéer, det udtrykker, der ikke er direkte afhængige af dette spørgsmål, og det er artiklens hensigt at give et overblik over denne større sammenhæng samt at give et indtryk af de centrale træk ved teksten, som har været årsag til den megen diskussion.

- 2 <http://www.hds.harvard.edu/faculty-research/research-projects/the-gospel-of-jesus-wife>.
- 3 Dansk oversættelse ved Søren Giversen, *Thomasevangeliet*, København 1959, og senere udgaver.
- 4 *Thomasevangeliet*, logion 101 = Bentley Layton (red.), *Nag Hammadi Codex II*, 2-7, Leiden, New York, København og Köln 1989, bind 1, s. 88.
- 5 I modsætning til de fleste af de gnostiske evangelier er *Mariaevangeliet* overleveret

både på græsk og i koptisk oversættelse. Der findes danske oversættelser af teksten i Bente Holmen og Annette Lerstrup, 'Maria Evangeliet på koptisk', i Bendt Alster og Paul John Frandsen (red.), *Dagligliv blandt guder og mennesker: Den nære Orient i oldtiden*, København 1986, s. 211-220 og Søren Giversen, *Oldkristne tekster III: De apokryfe evangelier*, Hellebæk 2002, s. 347-371.

- 6 *Mariaevangeliet* 10.1-3 = Anne Pasquier, *L'Évangile selon Marie*, 2. udgave, Quebec 2007, s. 36.
- 7 *Mariaevangeliet* 18.10-15 = Anne Pasquier, *L'Évangile selon Marie*, 2. udgave, Quebec 2007, s. 44.
- 8 *Markusevangeliet* 10:21, i den autoriserede danske oversættelse fra 1992: "Og Jesus så på ham og fattede kærlighed [græsk *agapáō*, "elske"] til ham og sagde til ham: 'Én ting mangler du: Gå hen og sælg alt, hvad du har, og giv det til de fattige, så vil du have en skat i himlen. Og kom så og følg mig!'".
- 9 Dansk oversættelse ved Søren Giversen, *Filipsevangeliet: Indledning, studier, oversættelse og noter*, København 1966.
- 10 En lakune i teksten gør det umuligt at vide med sikkerhed, hvilket ord der har

i debatten på Internettet, har flere forskere givet udtryk for, at fragmentet højst sandsynligt er et moderne falsum, men indtil videre lader det til, at de fleste foretrækker at afvente de kemiske analyser af blækket og nærmere undersøgelser af selve fragmentet af en større gruppe forskere. Da fragmentets ægthed således allerede umiddelbart efter offentliggørelsen blev draget i tvivl fra flere sider, besluttede *Harvard Theological Review* at udskyde trykningen af Karen Kings publikation, indtil resultaterne af blækanalysen var kendt, og andre løse ender undersøgt. I mellemtiden er januar 2013-nummeret af tidsskriftet udkommet uden et ord om Jesu hustru, så spørgsmålet om fragmentets ægthed må stå åbent noget tid endnu.

Uanset udfaldet af disse analyser og dermed den endelige dom over det lille tekstfragment har offentliggørelsen haft den positive virkning, at det endnu engang har rettet offentlighedens opmærksomhed mod mangfoldigheden i den tidlige kristendom. Den

måske vigtigste pointe er, at der var ret forskellige syn på ægteskab, sandsynligvis også Jesu, i det 2. og 3. århundrede, og at disse uenigheder vel at mærke var mellem mennesker, der alle forstod sig selv som kristne. Denne pointe har dog haft en tendens til at blive overdøvet af de umiddelbart mere attraktive sensationalistiske overvejelser om, hvorvidt Jesus faktisk var gift. Dette spørgsmål kan det nye fragment næppe bruges til at kaste lys over – dertil er det simpelthen efter alt at dømme for “nyt”, hvad enten det er fra det 2. eller det 21. århundrede. Men hvis det skulle vise sig at være at være ægte, vil fragmentet tilføje værdifuld ny viden til et allerede fascinerende puslespil om oldkristne syn på ægteskabet med alt hvad dertil hører.

stået på dette centrale sted. Det mest sandsynlige er nok “mund”, men tekstens udgiver nævner “fod”, “kind” eller “pande” som andre muligheder, der ville passe i mellemrummet (Bentley Layton (red.), *Nag Hammadi Codex II,2-7*, Leiden, New York, København og Köln 1989, bind 1, s. 168).

11 *Filipsevangeliet* 63.32-64:9 = Bentley Layton (red.), *Nag Hammadi Codex II,2-7*, Leiden, New York, København og Köln 1989, bind 1, s. 166-168.

12 *Filipsevangeliet* 58.30-59.6: “Fordi det er lovet bort til det himmelske sted [modtager] et menneske næring [...] ham fra munden. [Og hvis] Ordet var kommet fra dette sted, ville det næres af munden, og det ville blive fuldendt. For de fuldenkte undfanger og føder netop gennem et kys. Derfor kysser også vi hinanden, idet vi modtager undfangelse fra den nåde, der er i hinanden” (Bentley Layton (red.), *Nag Hammadi Codex II,2-7*, Leiden, New York, København og Köln 1989, bind 1, s. 156).

Se også diskussionen af dette spørgsmål i Antti Marjanen, *The Woman Jesus Loved: Mary Magdalene in the Nag Hammadi Library and Related Docu-*

ments, Leiden 1996, s. 147-169.

Eksempler på kyssets betydning som en ikke-seksuel hilsen kendes hos Paulus i det Ny Testamente (f.eks. *Romerbrevet* 16:16: “Hils hinanden med helligt kys. Alle Kristi menigheder hilser jer”).

13 *Filipsevangeliet* 59.6: “Der var tre, der altid vandrede sammen med Herren: Hans moder Maria, hans søster, og Magdalene, som kaldtes hans partner (*koinōnós*). Hans søster og hans moder og hans ledsagerske (koptisk *hōtre*, af en rod, der henviser til to ting, der er knyttet sammen, f.eks. et spand af trædkdyr) hed alle Maria”.

14 For en introduktion til Valentinos og de valentinske skrifter med forslag til videre læsning, se Nicola Denzey Lewis, *Introduction to “Gnosticism”: Ancient Voices, Christian Worlds*, New York og Oxford 2013, s. 63-99.

15 Se f.eks. Jorunn J. Buckley og Deidre J. Good, ‘Sacramental Language and Verbs of Generating, Creating, and Begetting in the Gospel of Philip’, *Journal of Early Christian Studies* 5:1 (1997), s. 1-19 og Hugo Lundhaug, *Images of Rebirth: Cognitive Poetics and Transformational Soteriology in the Gospel of Philip and*

the Exegesis of the Soul, Leiden og Boston 2010, især s. 99-120, 176-212 og 272-324.

16 *Stromata* III, 6.49 = Reinhold Klotz, *Titi Flavi Clementis Alexandrini opera omnia*, Leipzig 1831, bind 2, s. 239.

17 Den tyske original er citeret i Karen L. King, “Jesus said to them, My wife...”. A New Coptic Gospel Papyrus’, upubliceret manuskript, http://www.hds.harvard.edu/sites/hds.harvard.edu/files/attachments/faculty-research/research-projects/the-gospel-of-jesus-wife/29865/King_JesusSaidToThem_draft_0920.pdf, s. 2.

18 Ifølge et senere interview offentliggjort d. 26/9 2012 har King dog givet den yderligere detalje, at den anonyme samler erhvervede fragmentet i 1997 (http://www.huffingtonpost.com/2012/09/26/jesus-wife-suspicions-fake-artifact_n_1916932.html?utm_hp_ref=religion).

19 Se især Francis Watson, ‘The Gospel of Jesus’ Wife: How a Fake Gospel-Fragment was Composed’, upubliceret manuskript, <http://markgoodacre.org/Watson.pdf>

Bog anmeldelse

Alain Zivie

La tombe de Thoutmes, directeur des peintres dans la Place de Maât

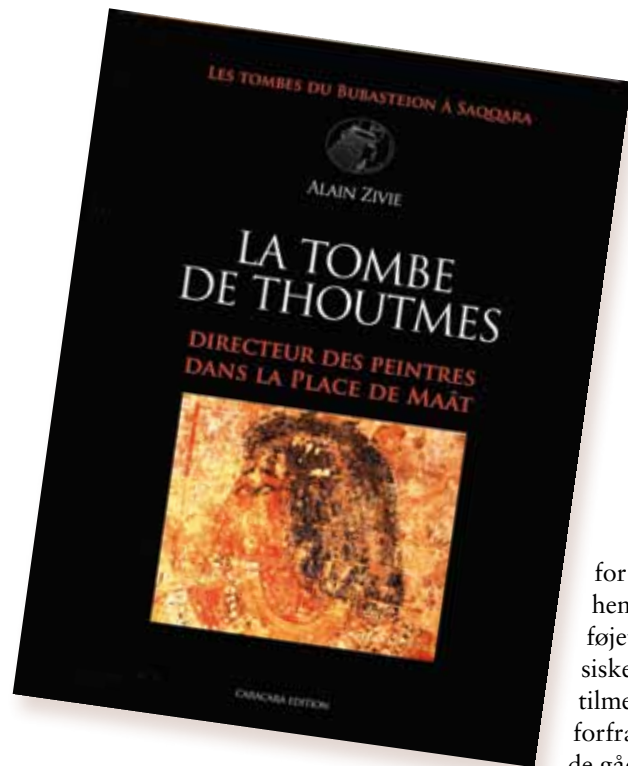
Caracara Edition, Toulouse 2013

238 s., talrige illustrationer i farve og s/hv

€ 65

I Papyrus 30/2, 2010 s. 42-3 omtalte jeg Alain Zivies bog om Tutankhamons barnepiges grav i Bubasteion, den del af gravpladsen i Sakkara, der ligger i en klippekold på højre hånd, når man kører op ad vejen til området. Thoutmes' grav ligger lige ved siden af. Den nye publikation er i det samme, læservenlige format med planer, strektegninger (af Will Schenk) og farvefotografier i rigt mål. Bogen er i to dele: den egentlige primære publikation af det udsmykkede gravkammer (de underjordiske dele er ikke blevet udforsket) og refleksioner over og fortolkning af de fremkomne data.

Umiddelbart ser gravkapellet ikke ud af så meget. Det er ret lille med to små rum, og med nogle bemærkelsesværdige undtagelser er malerierne ganske svage, for ikke at sige nærmest usynlige. Et par af scenerne er hugget i relief. Den kunstneriske kvalitet er dog enestående. Årsagen hertil er, at udsmykningen lå i hænderne på ejeren selv, der var chef for malerne i Deir el-Medina. Det er yderligere af interesse, at han udøvede sin gerning i slutningen af Amenhotep III's regering og ind i hans søns. Detaljerne, udførelsen og de afbildede personer er bemærkelsesværdige, selv om de valgte motiver er de gængse. De vigtigste scener fordeler sig over to smalle vægge og en bredere og kaldes af Zivie med en henvisning til tredelte altertavler for et triptykon (C, D, E) [se fig.]. Her møder vi Thoutmes med hustru, to døtre ved fødderne og en søn, der ofrer. Thoutmes er afbildet med sin palet i hånden, en stor en med forskellige farver i 21 rum. Den er en gave fra Amenhotep III, hvis navn står på den. (Paletten har han også med i en anden scene, hvor han møder Osiris. Den er en integreret del af hans person). Dernæst følger ritualet foran kisten, en dobbeltkiste

for ham og hende, sammenføjet som siamesiske tvillinger og tilmed afbildet forfra. I tanken er de gået i døden sammen. Til sidst

ofrer sønnen foran parret, der sidder som til gæstebud med seks andre børn om sig, nogle næsten udforskede.

Det er disse billeder, der sætter standarden. Den kan sammenlignes med det, vi ser i de bedste grave fra midt/slut 18. dynasti som f. eks. Nakht og Menna samt Nebamun i British Museum, og den varsler om den suveræne streg, vi også finder i paladmalerierne i Amarna. Maleren har leget med forskellige nuancer i personernes hud og i de to mumiemasker, hvilket netop er karakteristisk for de fragmentariske eksempler fra Amarna – bortset fra prinsesserne på den røde pude (i Oxford) og Akhenatons vinrøde fødder (i Cairo) er der her tale om meget små fragmenter. Der blev i øvrigt hverken fundet rester af kvadratnet eller skitser på gravens vægge – alt synes tegnet på fri hånd af en sand mester.

I de senere år har der i den ægyptiske kunsthistorie været øget fokus på individuelle kunstnere. I Thoutmes' grav optræder også to andre (familie eller kolleger), der, ligesom hans far, har været malere. Tanken går til Men og Bak, far og søn hofbilledhuggere under henh. Amenhotep III og IV. Vi kan faktisk etablere fire generationer omkring Thoutmes og tre om kollegaen Kenna. Zivie foreslår, at Thoutmes ligesom Bak kan have været en medspiller i

Akhenatons kunstneriske revolution. På grund af Thoutmes' navn og hans placering i tiden stiller Zivie det nødvendige spørgsmål, om han er identisk med den Thoutmes, der var knyttet til et billedhuggerværksted i Amarna. På de foregående sider har han bygget sit argument op: Thoutmes var multi-kunstner, som også selv huggede reliefferne i sin grav. De stillingsbetegnelser, som vi oversætter som omridstegner, maler, billedhugger, bør muligvis revideres, da de ægyptiske kategorier kan have været anderledes end vores. Derfor bliver hans svar ja. Med den udsøgte koloristiske sans, Thoutmes viser i Bubasteion, er det, når man følger denne tankegang, nærliggende at forestille sig, at det var ham, der udformede og kolorerede Nefertitis buste. Yderligere er der det uomtvistelige faktum, at Thoutmes var en mobil kunstner. Hans titel knytter ham til Deir el-Medina, men hans grav blev hugget og udsmykket i Sakkara, hvortil han, ifølge Zivie, blev sendt for at stå for det nye Serapeum under prins Thoutmes/Tuthmosis' ledelse. At han også skulle have udøvet sin profession i Amarna er derfor ikke udelukket.

Zivies bog er med sin anden del et meget personligt værk. Man mærker, at han har overvejet de forskellige problemstillinger længe og grundigt, og det er fængslende at se argumentationen ført så

langt ud, som vægudsmykningens data overhovedet kan retfærdiggøre. Med opdagelsen af denne grav og tidligere med Tutankhamons barnepiges, har skæbnen placeret ham i to brændpunkter i Ægyptens historie: mens Amarnatidens ideer er i deres fostertilstand, og da de er ved at klinge ud. Det sidste er næppe sagt om de to grave og publikationen af dem, men vi bør være Zivie tak skyldig for at gøre materialet tilgængeligt og præsentere det så smukt.

LM

FUND & FORSKNING

Havneby og papyrus fra 4. dynasti

Et af de emner, der har været genstand for størst debat på EEF (Electronic Egyptology Forum) i foråret (fra 11. april), var fundet af en havneby fra 4. dynasti ved Rødehavet nær Wadi el-Jarf, 180 km syd for Suez (se omtale i *Papyrus* 32/1, 2012, s. 48-49). Det er interessant af flere grunde, men især på grund af 40 papyrusfragmenter fundet på stedet. Det var et fransk-ægyptisk hold under ledelse af Pierre Tallet, der gjorde opdagelsen, der også rummede flere stenankre, reb, redskaber, rester af huse og 30 huler i klipperne med grafiti med Cheops' navn i kartouche. Havnen har spillet en rolle i forbindelse med transport af kobber fra Sinai til Nildalen. Papyrusfragmenterne, som straks blev bragt til museet i Suez, oplyser om logistikken omkring havnearbejderne og bl.a. om deres forplejning af brød og øl sendt til dem fra Memfis. En mand ved navn Merer, der var involveret i bygningen af Cheops' pyramide, fortæller i en dagbog, at han har været i Turah efter kalksten til pyramiden.

Ikke mindre interessant er et fragment med en datering, der angiver et år 27 under Cheops. I et indlæg på EEF den 12. april oplyser David Klotz, at et af fotografierne afslører, at dateringen (som forventet) er baseret på den kvægtælling, der fandt sted hvert andet år, idet første linje lyder som følger: "[...] år efter den 13. kvægtælling", hvilket giver $2 \times 13 + (\text{mindst}) 1 = 27$ regeringsår. Dette gav yderlige anledning til en diskussion om en datering, der angiveligt skulle findes i et af aflastningsrummene over gravkammeret i Cheops-

pyramiden, men som stadig ikke kan bevises at angive en højere datering for kongen end de 27 år.

Fundet af havnebyen og teksterne (de ældste overhovedet på papyrus) er spektakulært og kan sammenlignes med at andet fund ved Rødehavet, dog fra Mellemste Rige, længere mod syd i Mersa Gawasis (*Papyrus* 27/2 2007, s. 44-45). (LM)

http://www.egyptologyforum.org/bbs/Wadi_el-Jarf.pdf (*med fotos*)

se også

<http://prefixesmom.hypotheses.org/723> (*kort og bibliografi*)

<http://www.britishmuseum.org/PDF/Tallet.pdf> (*tidligere resultater*)

<https://journals.uaair.arizona.edu/index.php/jaei/article/view/16497>

<http://news.discovery.com/history/ancient-egypt/worlds-oldest-port-and-egyptian-papyrus-uncovered-130412.htm> (*diasshow*)

Æselknogler ved Mariut-søen

Centre d'Études Alexandrines og Jean-Yves Empereur er stadig i gang med udgravninger på forskellige lokaliteter i Alexandria-området, samtidig med at deres konserverings-, restaurerings- og studieprogrammer fortsætter. Valérie Pichots arbejde i Marea (ved Mariut-søen nær Alexandria) fokuserer på studiet af det materiale, der er udgravet i tidligere sæsoner. Arbejdet med dyreknoget har bl.a. vist sig at indeholde et forbavsende stort antal æselknogler sammenlignet med knogler fra andre pattedyr.

'Nile Currents', *Kmt* 24/1 2013, s. 4.

Fund af fugle og spidsmus i Quesna

Joanne Rowland har arbejdet videre med udgravningen af fuglenekropolen ved Quesna i Deltaet. Her er der udover mange fuglemumier også blevet fundet spidsmus-mumier, hvoraf nogle lå inde i rektangulære metalkister med et støbt billede af en spidsmus ovenpå. Nogle af fuglemumierne kan have været placeret i hule træskulpturer af fugle med næb og kløer af metal – hidtil er der kun fundet næb og kløer fremstillet i en bronze/kobberlegering.

Hvor stort et område denne fuglenekropol fra Sentiden egentlig dækker, blev opdaget ved en *survey* i 2006 efter at SCA (Supreme Council of Antiquities) havde fundet området i 1990'erne. Bygningen i soltørrede lersten måler mere end 150 m øst-vest inkl. det, der på den vestlige side måske er en form for indgangsparti. I sæsonerne 2006, 2008 og 2010 arbejdede holdet fra Egypt Exploration Society med at anlægge søgegrøfter og begyndte med at undersøge indgangsbygningen. Her opdagede man en række gange og hvælvinger, der ledte til et centralt rum. I 2012 rensede man overfladen af det område, som SCA havde udgravet i

Fotos
Geoffrey Tassie.

1990'erne, således at der kunne graves en ny søgegrøft. Udgravningerne foregår stadig kun i de øverste lag, men en nøjere undersøgelse af de mumier, der stadig er *in situ*, viser, at mumierne blev placeret i lag og overhældt med libationer af bl.a. olier. Mumierne lå i stabler helt op til hvælvingerne i gangene.

De mange fugle må have været opdrættet tæt på nekropolen, og både æg og fugle i forskellige aldre blev ofret i Quesna. Et af målene for de kommende sæsoner er at finde ud af, hvor fuglene blev opdrættet, og hvor de blev balsameret.

'Nile Currents', *Kmt* 24/1 2013, s. 4 og *Egyptian Archaeology* 42/2013, s. 5-7.

Prinsessegrav i Abusir

Det tjekkiske hold, der fortsat ledes af Miroslav Barta, har arbejdet på deres seneste opdagelse af en prinsessegrav

fra 5. dynasti. Den er omgivet af grave, der tilhørte de embedsfolk, som hun forsørgede. Malede *serdab*-figurer i kalksten af to af hendes embedsmænd bliver nu opbevaret i den tjekkiske ekspeditions lagerrum i Sakkara. De skal konserveres og undersøges, inden de bliver udstillet for publikum.

'Nile Currents', *Kmt* 24/1 2013, s. 5.

Skeletter i Sakkara

I den nordlige del af Sakkara har ekspeditionen fra Waseda University udgravet sydvest for Isisnofrets kapel, hvor de fandt nogle kalkstensblokke. Yderligere udgravninger mod nord frembragte ushabti'er fra Sentiden, et spillebræt af kalksten og en stor mængde keramik fra Ny Rige, som kan dateres til Amenhotep II og Tuthmosis IV. Man fandt ligeledes nogle ølkrukker fra Gamle Rige.

Arkæologerne konserverede tillige fund fra tidligere sæsoner, og de jordiske rester fundet tidligere i Isisnofrets grav blev studeret. Skeletterne viste sig at stamme fra et barn på mellem 2½ og 10 år der muligvis har lidt af Scheuermanns sygdom (der medfører vækstforstyrrelse i ryghvirvlerne og bevirker, at ryggen får en unaturlig krumning). Det var også usædvanligt, at øjenbrynene var malet med sort over øjnene på kraniet. Graven indeholdt ligeledes de jordiske rester af en voksen kvinde på mellem 30 og 45 år. Hun har muligvis lidt af *osteomyelitis* (knoglebetændelse). Hendes øjenbryn var også malet på hendes kranium. Herudover fandt man endnu et kvindeskelet (15-25 år) og et skelet af en ung mand på samme alder. Hans skelet viste spor af betydelig fysisk stress, og han har øjensynligt ikke levet noget let liv. 'Nile Currents', *Kmt* 24/1 2013, s. 6.

Undersøgelse af tempelgulv i Amarna

Barry Kemp har arbejdet i området ved det store Aton-tempel, særligt i "Det Lange Tempel" (tidligere kaldet Gempa-Aton). Tempelgulvet blev ryddet og både kortlagt og fortolket på ny. Nye ideer om templets gulv blev undersøgt såvel som placeringen af de mange offerborde, der er fundet på stedet. Efter at gulvet var grundigt undersøgt og dokumenteret, dækkede man det igen til med sand for at beskytte gipsfundamenterne. Under arbejdet med at rydde gulvet blev der fundet arkitektoniske fragmenter i travertin, grandodiorit, rød kvartsit og kalksten. Disse fragmenter kan formentlig dateres til en tidligere bygningsfase og er blevet genbrugt i den senere. I løbet af sæsonen blev der også udgravet i området omkring arbejdernes begravelsesplads og endvidere arbejdet på Amarna-databasen.

'Nile Currents', *Kmt* 24/1 2013, s. 6.

Karnak

UDGRAVNING OG RESTAURERINGER

Mansour Boraik, antikvitetschef i Øvre-egypten ledte udgravninger af det romerske bad i Karnaktemplet nordvest for første pylon. Her fandt man bl.a. flere større bygninger og huse fra ptolemæisk tid. Mohammed Naguib undersøgte keramik fundet i det romerske bad.

I Ptah-templet koncentrerede arbejdet – ledet af Christophe Thiers og Pierre Zignani – sig om konservering og restaurering, særligt af det nordlige kapel, templets ydermure, Shabakas anden indgangsportal og den ptolemæiske kiosk. Catherine Defernez og Stéphanie Boulet studerede keramikken fra området omkring Ptah-templet og Osiris Nebdjefaus kapel.

Digging Diary 2012, *Egyptian Archaeology* 42, s. 25.

HATSHEPSUTS NETJERYMENU GENOPBYGGET

Hatshepsuts monument ved navn Netjerymenu er nu genopbygget i Karnak-templets Open Air Museum. De løse blokke blev fundet i Karnaks cachettegård af Georges Legrain allerede i begyndelsen af det 20. århundrede og igen i midten af 1950'erne af Shehata Adam og Farid el-Shaboury. Nu er blokkene endelig efter mange år blevet restaurerede af konservatorer fra CFEETK (Centre Franco-Égyptien d'Étude des Temples de Karnak). I 2005 blev blokkene publiceret af Luc Gabolde.

Netjerymenu er et særdeles vigtigt monument både for Karnak-templet og det gamle Ægyptens historie. Det er et af de eneste tilbageværende monumenter, der eksplicit dokumenterer Hatshepsuts magt umiddelbart før hun besteg den ægyptiske trone som konge. Monumenter er viet til Amon, og murene (5,39 m. høje) har afbildninger af Hatshepsut, Tuthmosis III, prinsesse Neferura og posthume afbildninger af Tuthmosis II. Arbejdet med at udgrave, studere og genopbygge dette monument begyndte i 2008 og resultatet åbnedes for besøgende i januar 2013.

Monumentet er også omtalt (med foto) af LM i *Papyrus* 32/1 2012 under Museumsnyt. <http://www.cfeetk.cnrs.fr/uk/index.php?page=anastylose-netjery-menou> Lagt på nettet 10/02/2013

Vestbredden Luxor

AMENHOTEPS SKINDØR

Efter forberedende undersøgelser i 2006 efterfulgt af en udgravning påbegyndt i 2009 har MANT (den arkæologiske ekspedition til den thebanske nekropol) fra Université Libre de Bruxelles og Université de Liège opdaget Amenhotep og hans kone Renenas forsvundne grav (TT C3). Graven ligger på den sydlige skråning i Sheikh Abd el-Qurna. Amenhotep, der var "stedfortrædende opsynsmand for seglbærerne" og "kongens følgesvend i fremmede lande" levede formentlig i Tuthmosis III's regeringstid.

Amenhoteps skindør af granit har været kendt, siden Claude Traunecker publicerede den i 1980. Døren havde været genbrugt til gulvbelægning i det inderste kapel i Khonsu-templet i Karnak og har siden været opbevaret i et magasin. Holdet fra MANT har fundet nye fragmenter af granit, der uden tvivl hører til denne dør, og den skal derfor restaureres på ny. Mansour Boraik og Ibrahim Soliman, antikvitetschef i Karnak-templet, har sørget for, at døren bliver sendt over Nilen fra Karnak til Sheikh Abd el-Qurna, hvor den vil blive sat tilbage på sin oprindelige plads. <http://www.cfeetk.cnrs.fr/uk/index.php?page=stele-amenhotep> Lagt på nettet 3/2/2013

Læs mere om Amenhotep og Renenas grav på MANT's hjemmeside: <http://crea.ulb.ac.be/Thebes.html> (der skal rulles lidt ned på siden)

Læs Trauneckers publikation om skindøren online i pdf: <http://www.cfeetk.cnrs.fr/index.php?page=karnak&n=6&a=7>

Vesiren Khays grav.

Fra nettet.

NY VESIRGRAV FUNDET I THEBEN

Den øvre- og nedreægyptiske vesir Khay, der sad i sit embede i omkring 15 år under Ramesses II, kendes fra forskellige dokumenter og to blokstatuer med naos'er, fundet i "cachetten" i Karnak i 1903 (nr. 42165 og 42166 i Cairo-museet). Han stod for kongens seks første *sed*-fester, og han var øverste ansvarlige i Deir el-Medina, da kongens forskellige projekter i Kongernes Dal og Dronningerne Dal blev realiseret. Men hans egen grav var ukendt.

Det er den ikke mere, for den er blevet lokaliseret af en ekspedition fra Université Libre de Bruxelles og Université de Liège, ledet af Laurent Bavay. Det er gravens overbygning i form af en lerstenspyramide, der gennem seglaftryk på stenene er blevet identificeret. Pyramidens base måler 12 x 12 m og den har været 15 m høj. Graven var anlagt i gården til TT C3 (se ovenfor) i Sheikh Abd el-Qurna, men blev senere ødelagt, da koptere bosatte sig på stedet. Gravkapellet er endnu ikke fritlagt, da det ligger under resterne af et moderne hus. Tre blokke fra graven har dog været kendt i 100 år, for de var blevet genanvendt i tempelbyggeri i Assasif lidt længere mod nord. En statuebase med Khays navn er kendt fra Deir el-Medina (LM)

http://www.lavenir.net/article/detail.aspx?articleid=DMF20130221_00271915

TAUSERETS DØDETEMPEL

University of Arizona har gravet i den kvindelige regent Tausers dødetempel, der ligger umiddelbart nord for Merneptahs dødetempel på Luxors vestbred. Holdet fra Arizona, ledet af Pearce Paul Creasman, har udgravet templets allerhelligste, og arkæologerne har tillige gjort betydelige fremskridt i tolkningen af tiden efter Ny Rige. Noget tyder på, at Tausers tempel var meget tæt på at være færdigbygget, og

de har foreslået, at i hvert fald det allerhelligste stod færdigt, før templet blev ødelagt. Der er planlagt yderligere udgravninger i løbet af 2013 vest for templet for at undersøge spørgsmålene om dets senere brug.

'Digging Diary 2012', *Egyptian Archaeology* 42, s. 26.

Læs University of Arizonas udgravningsrapport fra Tausers tempel i pdf: http://egypt.arizona.edu/sites/default/files/Tausert_11_Season.pdf

Tausers tempel ligger under sandet nedenfor Merneptahs dødetempel. Foto LM 2006.

GÅDEFULDE DVÆRGE I HIERAKONPOLIS

Under Hierakonpolis-udgravningerne i 2011 studerede de tilknyttede antropologer Anna Pieri og Daniel Antoine fra British Museum et dværgskelet – en sjældent set mulighed. Skelettet blev fundet i grav 47. På det tidspunkt havde man ikke forestillet sig, at man blot et år senere i 2012-sæsonen ville få lejlighed til at undersøge endnu et dværgskelet. Det nye fund gav antropologerne en ganske unik mulighed for sammenligning.

Antropologerne havde i 2012 særligt fokus på grav 51, der indeholdt de jordiske rester af to voksne og to børn. Graven er meget ødelagt, og kun dele af de begravede blev fundet inde i graven. Rester – inkl. kranierne – blev fundet senere i forskellige huller og grave, formentlig smidt derned af gravrøvere. Heldigvis er de fire døde så forskellige i størrelse og alder at langt de fleste knogler kunne blive genforenede med deres respektive skeletter. Det var derfor muligt at analysere mellem 60 og 80 % af hver persons knogler.

Alderen på de to børneskeletter blev bestemt ud fra tændernes udvikling og knoglernes størrelse, og det viste sig, at det ene barn var 9 år og det andet omkring 11 år. Begge børn havde tanddefekter, der indikerer, at børnene havde lidt af bl.a. febersygdomme. Den ene voksne i graven er formentlig en kvinde i begyndelsen af 20'erne. Da mange af skelettets knogler er meget ødelagt, er det dog vanskeligt at kønsbestemme dem 100 %, men kraniet, der blev fundet i en nærliggende grav, tyder på, at det er en kvinde. På et tidspunkt i livet er hun kommet til skade med sine ankler. Den højre ankel havde været vredet om, og hendes hæl- og ankelknogler var vokset sammen, noget, der har givet hende mindsket mobilitet og formentlig bevirket, at hun haltede.

Det var voksenskelet nr. 2, der var den store overraskelse. Takket være fundet af dværgskelettet sidste år var det relativt let for antropologerne at genkende dværgvækst. Ligesom dværgen fra grav 47 havde voksenskelet 2

Dværg fra grav 51.

fra grav 51 små, men fuldt udviklede lemmer med brede og forstørrede epifyser (rørknoglens ende). Lårbenknoglerne var tillige meget snoede, og de nederste ender pegede markant bagud, hvilket gør dem endnu mere bøjede end det var tilfældet på det første dværgskelet. Hænder og fødder var også meget små, og fingrene var bøjede og klolig-nende. Dværgen målte ca. 1,30 m i levende live og var derfor noget højere end dværgen fra grav 47, der målte ca. 1,20 m. Den "nye" dværfs lemmer er ikke blot længere, men også stærkere end den "gamle" dværfs. Noget tyder derfor på, at der er tale om en mere robust person. Desværre var bækken-

Barn 1s kranium.

De to dværges ben.

knoglerne så ødelagte, at det ikke var muligt at kønsbestemme dværgen, men andre tegn tyder på, at det var en mand.

Mod sæsonens slutning lykkedes det at finde dværgens kranium, og selv om det var ødelagt, var det alligevel muligt at genkende alle de typiske dværgvækst-træk bl.a. et meget hvælvet kranium med svulmende pande, en udtalt *processus mastoideus* (knoglefremspringet lige bag øret), et lille ansigt med små øjenbrynsbuer og en kort og noget fremstående overkæbeknogle.

Dværgvækst kan forsinke de blivende tænder fremkomst, men tandsættet gav alligevel nogle vigtige aldersindikationer. Dværgen havde nemlig fuldt udviklede visdomstænder, og sammen med den slitage, der kunne ses på tænderne, kunne man aldersbestemme dværgen til mellem 25 og 35 år, hvilket gør ham lidt yngre end dværgen fra grav 47.

Ossiklerne (meget små knogler) på bagsiden af dværgens kranium er også interessante, idet kraniet, der tilhører

skelettet af barn nr. 1, også viste sig at have disse ossikler. Kranieossikler kan forbindes med visse former for dværgvækst, og det kan vise sig, at barn nr. 1 og dværgen havde andet tilfælles end den grav, de var gravsat i. Det er dog nødvendigt med yderligere undersøgelser, før det med sikkerhed kan siges, at de to var i familie med hinanden.

To dværge fra samme lokalitet, samme begravelsesplads og fra den samme periode er både en dobbelt glæde og et dobbelt dilemma. I betragtning af at dværgvækst rammer 1 ud af 15.000-40.000 på verdensplan, er spørgsmålet hvordan to dværge havnede her. Blev de bragt til stedet for at tjene eliten? Var de i familie? Takket være en donation fra Thames Valley Ancient Egypt Society i England håber antropologerne at finde svar på både disse og andre spørgsmål, der omgiver dette herlige dobbelte fund.

Anna Pieri og Daniel Antoine, 'Double Delight: Another Dwarf from HK6', *Nekhen News* 24, Fall 2012, s. 7-8. Hierakonpolis Online er i øvrigt opdateret med artikler, billeder og links ultimo 2012:
<http://www.hierakonpolis-online.org/>

Nyt på nettet

Ny billeddatabase

Instituti for Ægyptologi og Koptologi ved Ludwig Maximilian-universitetet i München har oprettet en billeddatabase
<http://mudira.gwi.uni-muenchen.de/>
med indtil nu knap 10.000 billeder. Deriblandt er der en digitaliseret udgave af de go'e gamle dias fra UNIDIA Verlag, som undervisere og forskere i København har anvendt flittigt i de sidste 50 år. Teksterne findes på tysk eller engelsk. Billederne kan kun downloades af registrerede brugere (institutter og universiteter) og kun anvendes med hensyntagen til copyright, men databasen er et glimrende værktøj at have liggende på sit skrivebord. (LM)

Hypostylhallen i Karnaktemplet

The Karnak Great Hypostyle Project er et fælles projekt mellem University of Memphis, Tennessee (USA) og Université de Québec à Montréal (Canada). De to universiteter samarbejder med Ægyptens antikvitetministerium og det fransk-ægyptiske Centre Franco-Égyptien d'Études des Temples de Karnak. Projektets målsætning er bl.a. at lave en fuldstændig videnskabelig fortegnelse over alle tekster og relieffer i hypostylhallen, og at gøre disse tilgængelige for både forskere og den almene offentlighed via traditionelle publikationer og rapporter på internettet. Desuden ønsker man også at gennemføre en videnskabelig analyse af hypostylhallen for at belyse den ægyptiske civilisations mange aspekter, herunder historie, religion, politik, samfund og kultur. Projektet er ikke nyt, idet holdet bag har været i gang siden 1992, men på den opdaterede hjemmeside www.memphis.edu/hypostyle ligger nu et stort materiale, som det bare er at gå i gang med. Her er fremragende billeder, rapporter fra sæsonerne 1992-2011, links og meget andet. Som mange andre har projektet også sin egen facebook-side, som man kan "synes godt om" og på den måde løbende få små opdateringer. Facebooksiden findes på <https://www.facebook.com/Karnak.Great.Hypostyle.Hall.Project>

Kom helt tæt på de gamle ægyptere

www.googleartprojects.com er en skatkiste for kunstelskere. En række museer har lagt udvalgte værker på nettet i meget høj opløsning, således at man kan zoome ind på detaljerne. Der ligger også ægyptiske ting. Brug søgefunktionen og tast Egypt og vent og se! Føreløbig deltager bl.a. følgende: København: Ny Carlsberg Glyptotek, Nationalmuseet, Boston: Museum Of Fine Arts, Chicago: The Art Institute, Jerusalem: The Israel Museum, Leiden: Rijksmuseum van Oudheden, New York: The Brooklyn Museum. (LM)

Bådprocessionen afbildet i hypostylhallen. Foto LM.

Bådprocessioner i Karnak

En artikel af Elaine A. Sullivan, 'Visualizing the size and movement of the portable festival barks at Karnak temple' i *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 19, 2012, s. 1-37 kan downloades fra nettet. Det er et emne, som vi ofte beskæftiger os med, og det er sjovt med en 3D-model af templet at se, hvordan det rent praktisk kan have fungeret. (LM)
http://www.britishmuseum.org/research/publications/online_journals/bmsaes/issue_19/sullivan.aspx

Museumsnyt

Grand Egyptian Museum

Byggeriet af det nye ægyptiske museum – Grand Egyptian Museum – i Giza fortsætter, men der er stadig ingen dato for hvornår det åbner, endsige står færdigbygget. De meget moderne konserveringslaboratorier er dog allerede i brug. I det særlige laboratorium for organisk materiale arbejder museets konservatorer sammen med IFAO (Institut Français d'Archéologie Orientale) på Abu Rawash-båden (omtalt i *Papyrus* 32/2, 2012). På laboratoriet konserveres også mange genstande fra Tut-ankhamons grav samt mumier, kister og tekstiler fra andre grave og lokaliteter. 'Nile Currents', *Kmt* 24/1 2013, s. 5.

Fuglemumier CT-skannet

Millioner af trækfugle, der besøgte Nildalen, havde indvirkning på den ægyptiske kultur. De gamle ægyptere domesticerede gåsen, tilbad som bekendt guder i fugleskikkelse, og de balsamerede fugle i massevis til disse guders ære f.eks. falke og ibis. Høge, tårnfalke, ugler, vagtler og vandfugle er tilbagevendende motiver på relieffer og genstande.

På University of Chicago Medical Center har kuratorerne Jack Green og Rozenn Bailleul-LeSuer undersøgt fem fuglemumier i forbindelse med udstillingen "Between Heaven & Earth: Birds in Ancient Egypt" på Oriental Institute i Chicago. De 40 genstande på udstillingen omfatter bl.a. amuletter med fuglemotiv, en andeformet vase og et boomerang-lignende kastetræ til vandfuglejagt. De fem fuglemumier blev CT-skannede, og den ikke-invasive CT-teknologi gav forskerne nogle fine data og satte dem i stand til at identificere art, alder og levebetingelser for de skannede fugle. Selvom fuglene ikke vred sig i skanneren, og selvom stråledosis var irrelevant, gav det alligevel nogle udfordringer at skanne mumierne. En CT-skanner er bygget til et menneske, og det var vanskeligt at skanne de noget mindre fugle, men efter flere forsøg lykkedes det at få nogle brugbare resultater. Skanningen af en gås viste f.eks., at fuglen er plukket og rengjort som en julegås, og selv indmaden har man ladet blive inde i fuglen sammen med et bundt af linned for at den kunne holde sin form. En sjælden, forgyldt voksen ørn havde en ødelagt hals, hvilket giver anledning til spekulationer om, at rovfuglen blev beskadiget under balsamering eller dræbt som et offer. Skanninger af en ibis afslørede en pakke af sneglehuse i bughulen – den fortjente også mad i efterlivet. En anden mumie indeholdt et virvar af brækkede knogler og siv. Måske har en entreprenant sælger falbudt mumien som den ægte vare, eller også mente ægypterne, at selv "road kill" kunne tjene som offer til guderne.

Fuglefængere i museet i Berlin (inv. no. 1845), sandsynligvis fra Nebamuns grav i Theben. Foto LM.

Lagt på nettet 28/3/2013
<http://sciencelife.uchospitals.edu/2013/03/28/bird-mummies-get-a-checkup-in-the-ct-scanner/>
Kataloget fra udstillingen kan downloades gratis i pdf-format på <http://oi.uchicago.edu/research/pubs/catalog/oimp/oimp35.html>.

Andet nyt

UNESCO-møde i Cairo

UNESCOs generalsekretær Irina Bokova har været i Cairo for at mødes med antikvitsministeren Mohamed Ibrahim og diskutere truslerne mod arkæologiske områder, særligt i Dahshur. Efterfølgende oplyste Mohamed Ibrahim på et pressemøde, at han til UNESCO havde aflagt rapport om antikvitsministeriets bestræbelser på at sætte en stopper for de moderne byggerier, der truer Ægyptens arkæologiske udgravninger. I de seneste seks måneder er mange lokaliteter blevet opført på UNESCOs Verdensarvsliste, herunder altså Dahshur, men også i bl.a. Amarna har arkæologiske områder været ofre for moderne byspredning.

Ifølge ministeren truer UNESCO ikke med at fjerne Ægyptens arkæologiske områder fra Verdensarvslisten, men man er særligt bekymret over det arkæologiske område i Dahshur. Ministeren påpegede dog, at problemet nu er løst, og at man har stoppet det moderne byggeri i området. Man har ned-

sat et inspektionsudvalg, der skal undersøge mulighederne for, om der kan anlægges en moderne begravelsesplads i Dahshur uden for det arkæologiske område.

Under sit ophold i Ægypten holdt Bokova flere lignende møder for at drøfte de forskellige projekter, der finansieres og støttes af UNESCO og for at udarbejde handlingsplaner vedrørende byggeriet af museet for ægyptisk civilisation (NMEC) i Fustat-området i Gamle Cairo og Historic Cairo Rehabilitation Project (HCRP). Ministeren fortalte også, at et af de andre hovedtemaer på mødet var muligheden for at etablere et regionalt center for verdensarv i Cairo. Centeret skal hjælpe afrikanske lande med at beskytte deres arkæologiske udgravninger opført på verdensarvslisten og sørge for at udanne arkæologer og museumsinspektører i den nyeste teknologi inden for deres fagområder.

Lagt på nettet 12/3/2013
<http://english.ahram.org.eg/NewsContent/9/0/66722/Heritage/0/UNESCO-visits-Cairo-to-discuss-threats-to-archaeol.aspx>

Ny professor

Sikre forlydender vil vide, at Richard B. Parkinson er blevet udnævnt til professor i ægyptologi i Oxford. For DÆS' medlemmer må det være en god nyhed, da Richard er en af vore trofaste gæsteforelæsere, senest i april, hvor han holdt et spændende foredrag om homoseksualitet i Ægypten og navnlig om et

pioner-projekt på British Museum om samme emne i tværfagligt lys.

Professoratet i ægyptologi i Oxford er knyttet til det berømte Queens College. Richard Parkinson skal her afløse sin gamle lærer og vejleder John Baines, der har været professor i ca. 40 år. Lærestolen i ægyptologi hører til blandt de mest prestigefyldte i verden, hvad der næppe kan undre, når man betænker, at Baines' forgængere var John W.B. Barns, Jaroslav Černý, og Battiscombe Gunn. De to sidste regnes for at være nogle af giganterne i det 20. århundredes ægyptologi.

Richard Parkinson kommer fra en stilling som Assistant Curator på British Museum. Han har forelæst overalt i verden, og modtog i 2006 en æresdoktortitel fra det Nye Bulgarske Universitet. Han er forfatter til en lang række artikler om fortrinsvis litterære emner og har desuden udgivet flere bøger, herunder *Voices from Ancient Egypt: An Anthology of Middle Kingdom Writings* fra 1991, som mange DÆS-medlemmer sikkert vil have stiftet bekendtskab med. Blandt de øvrige titler er *The Tale of Sinuhe and Other Ancient Egyptian Poems 1940–1640 BC.*, fra 1997, og den meget lærde *The Tale of the Eloquent Peasant: A Reader's Commentary*. Hans seneste bog er *A Little Gay History: Desire and Diversity across the World*, som netop er udkommet.

DÆS siger tillykke til Richard Parkinson og ser frem til også fortsat at høre ham forelæse i Danmark. (PJF)

Når du, kære læser, sidder med dette nummer af Papyrus i hænderne, er SIF ikke

mere. Undskyld, jeg mener CIF. Men sandheden er, at jeg aldrig har kunnet tage navnet på dette hæderfulde center for kanon og identitetsforskning (Centre for Canon and Identity Formation) i min mund uden først at

komme til at tænke på grisen Sif. I Pontoppidans novelle, *Et Grundskud* fra novellesamlingen *Fra Hytterne* (1887), kommer grisen SIF til den fattige husmandsfamilie ved årets begyndelse. Den plejes og nusses som var det et af den børnerige families medlemmer, thi på den beror hele det næstfølgende års lykke og glæde. Men ved årets udgang indtræffer katastrofen. Sif dør, og forældrene må se det kommende magre års sult i øjnene. "At Vorherre skulde kunne nænne det. Saa maatte han dog – naar ondt *skulde* ske – hellere have taget et af børnene", jamrer faderen.

Så galt går det ikke med CIF. Men de danske ægyptologers liv bliver magrere i den kommende tid. Ingen tvivl om det. CIF blev oprettet for fem år siden som en del af Københavns Universitets Programme of Excellence. Projektet blev udformet af en gruppe ægyptologer og assyriologer med Kim Ryholt og Gojko Barjamovic i spidsen, og det lykkedes at få at overbevist et uvildigt udenlandsk hold af ubekendte bedømmere om, at der her var noget, som Universitetet med fordel kunne satse på. Stor hæder til Kim og Gojko. Førstnævnte blev chef for centret i hele perioden.

Centret satte sig som mål at forske i de sider af menneskets intellektuelle historie, der kan forbindes med hvordan viden samles, organiseres, opbevares, spredes og fornys. Disse processer kræver institutioner, og det hele bidrager til at skabe sociale, etniske, nationale grupperinger, hvis identitet hviler på et fællesskab med rod i disse forhold og på de kulturmøder, som kontakten til andre tilsvarende grupper giver anledning til.

CIF har i perioden afholdt et antal internationale og fornemme symposier om forskellige delemler, så som biblioteker i oldtiden, og nu hvor centret lukkes ned, vil man kunne se resultatet af alle disse aktiviteter i form af en række publikationer, der er ved at være på trapperne. Det, der dog først og fremmest har præget dagligdagen, er det store antal gæsteforskere og Ph.d. studerende, som centret har kunnet tiltrække og, for Ph.d.ernes vedkommende, uddanne. Det har gjort instituttet, og ikke mindst ægyptologien, til et spændende og inspirerende sted for alle de deltagende. CIF har skabt arbejde til et stort antal kandidater, både danske og udenlandske, og det har ikke mindst givet DÆS en perlerække af spændende forelæsninger i de sidste fem år. Nu er der så nogle magre år forude, men inden vi sætter i gang med jammerklagerne, skal vi dog sige en stor tak til Københavns Universitet og til Kim Ryholt for de fem herlige år.

Paul John Frandsen

Horos-arkivet
Thomas Christiansen

Ain el-Labakha
Lise Manniche

Ægypten i Cuba
Tine Bagh

Var Jesus gift?
Rune Nyord